

Religija i školovanje u otvorenom društvu:

Okvir za informirani dijalog

Zdenko Kodelja

i

Terrice Bassler

Decembar 2004.
Ljubljana, Slovenija

Ovu studiju-priručnik pripremili su Zdenko Kodelja, istraživač u Obrazovnom istraživačkom institutu Republike Slovenije, i Terrice Bassler, direktor Obrazovnih programa Otvorenog društva u Jugoistočnoj Evropi, oboje bazirani u Ljubljani, Slovenija. Studija je napravljena kao odgovor na ispoljenu zabrinutost i zahtijevu za informacijama o dimenzijama otvorenog društva u religijskom obrazovanju. Podršku istraživanju pružila je Teja Rek, koja je također kreirala i online zbirku izvora o ovoj temi koja je dostupna na web stranici (www.espblackboard.org). Studija ne predstavlja službenu poziciju politike Instituta otvoreno društvo (OSI) ili Republike Slovenije o religiji i školovanju.

Studija je uglavnom, iako ne i isključivo, usmjerena na evropski komparativni kontekst. Namjera joj je da bude izvor informacija za kreatore politika koji su imali malo prethodnog iskustva ili komparativnih informacija o religiji i školovanju. Informacije u njoj također mogu biti izvor informacija za nezavisne centre obrazovne politike i druge koji traže informirani, komparativni dijalog i osnove za donošenje odluka o religiji i školovanju u otvorenom društvu.

Studija inkorporira savjete i povratne informacije koje su obezbijedili:

Sanja Elezović (Crna Gora)

Dakmara Georgescu (International Bureau of Education, UNESCO)

Ayla Goksel, Neyir Kalaycioglu, Batuhan Aydagula (Turska)

Dobriła Govedarica, Dženana Trbić, Medina Korda (Bosna i Hercegovina)

Jagdish Gundara (Institute of Education, University of London)

Robert Jackson (Institute of Education, University of Warwick)

Elizabeth Lorant (OSI New York, Children and Youth Programs)

Hugh McLean (OSI Education Support Program, Ured u Budimpešti)

Aryeh Neier (OSI New York)

Tomislav Reškovac (Hrvatska)

Peter Schreiner (Coordination Group for Religious Education in Europe, CoGREE)

Rick Steur (Nizozemska)

Felisa Tibbitts (Human Rights Education Associates)

Nonka Todorova (Bugarska)

Andre Wilkens (OSI Brisel)

Studiji je koristila i diskusija i povratne informacije učesnika sastanaka o obrazovanju sponzoriranih od strane OSI-a u Anatoliji, Turska (jun 2004. godine) i Tbilisiju, Gruzija (jul 2004. godine) koji su okupili specijaliste iz brojnih evropskih zemalja i šire. O tome se također diskutiralo u novembru 2004. godine na OSI Pododboru za opšte obrazovanje. Ko-autori su zahvalni za komentare koje su dobili i, koliko je to bilo moguće, inkorporirali su divergentna stajališta i komparativne informacije koje su imali na raspolaganju. Daljnje povratne informacije mogu se poslati na osep-see@zavod-irc.si.

Sažetak

Raspoložive komparativne informacije pokazuju da je religijsko obrazovanje kao predmet već prisutno kao obavezna ili fakultativna nastava u mnogim sistemima školovanja u Evropi i drugdje u svijetu. Tamo gdje religijsko obrazovanje ne postoji kao predmet, obično postoji neka vrsta obrađivanja religije kao teme ili kao aspekta u nekom drugom predmetu, kao na primjer, u istoriji, književnosti, filozofiji ili sociologiji. Rijedak je – možda čak i nepostojeći - sistem školovanja u kojem je formalno iskustvo djetetovog učenja potpuno nijemo, neutralno ili objektivno u prenošenju poruka o religiji i vrijednostima vezanim za religijsku tradiciju. Štaviše, teško je pronaći zemlju u kojoj su politika odvajanja crkve i države, ili nacionalna politika svjetovnog školovanja postigli potpuno isključivanje religije i iz politike i iz prakse školovanja.

U vremenu poslije jedanaestog septembra i u globalizovanom društvu, povećavaju se diskusija i dijalog o tome kako i u kojoj mjeri obrada religije u školovanju oblikuje poimanje sebe i svijeta određenog pojedinca. Na koji način školovanje doprinosi društvenoj toleranciji ili netoleranciji, stereotipima i predrasudama? Među ostalima, Vijeće Evrope i vlada Norveške promoviraju među-vladinu razmjenu o obrazovanju i ulozi religije. U nekim zemljama još uvijek se odvijaju osnovne borbe između zagovornika uključivanja religije u škole, često vođene od strane religijskih institucija, i njihovih protivnika koji teže da "drže religiju van" škola.

Ova studija neće dati jednostavne odgovore ili ih braniti. Niti će zastupati bilo koji pojedinačni pristup religiji i školovanju koji se može primijeniti u svim kontekstima. Ova studija je uglavnom, iako ne isključivo, usmjerena na evropski komparativni kontekst. Tekst koji slijedi ima namjeru da postavi osnovicu za dijalog na ovu temu crpeći iz izabраниh izvora i obavljenih istraživanja koji su bili na raspolaganju koautorima, da stvori jasniju sliku o religijskom obrazovanju u Evropi i još nekim zemljama. Ona također opisuje dijalog na ovu temu koji se razvija na evropskom nivou.

Kao takva, studija je organizirana oko sljedećih pitanja:

Što podrazumijevamo pod religijom i školovanjem?

Kakav je odnos između pojedinačnih prava, religije i školovanja u otvorenom, demokratskom, pluralističkom društvu?

Postoji li "međunarodna konvencija" ili "evropski standard" o religiji i školovanju u otvorenom društvu?

Treba li se učenje o religiji odvijati u školama? Ako je odgovor da, zašto, šta i kako?

Koja je primjerena uloga države (i njenog odnosa sa religijskim institucijama) u odnosu na religiju i školovanje u otvorenom društvu?

Studija ima tri priloga:

Prilog A: Ključni izvori

Prilog B: Komparativne informacije o pristupima religijskom obrazovanju

Prilog C: Informacije o politici i dijalogu o religiji i školovanju u izabranim zemljama

Religija i školovanje u otvorenom društvu

Okvir za dijalog

Zdenko Kodelja i Terrice Bassler

Mišljenja i razmatranja otvorenog društva

Rasprava o religiji i školovanju je često užarena, bez razumijevanja i politički ili emocionalno nabijena. Čvrsta mišljenja i stanovišta koja se zauzimaju – i na osnovu kojih mogu biti bazirane politika i praksa – mogu se čuti u obliku sljedećih izjava:

"Religija i crkva nemaju mjesta u državnim školama."

Pitanja potaknuta time: Da li religijske institucije imaju interesa za demokraciju, društvene promjene i za sam sistem školovanja? Ne bi li se religija trebala uopšte ne spominjati u školovanju, i ako je tako, koja politika to može osigurati? Koliko je religija prisutna kao predmet ili nekako drugačije u sistemima školovanja u Evropi i u drugim dijelovima svijeta? Je li striktno odvajanje državnih i religijskih institucija neophodno za otvoreno društvo? Je li to izvodivo?

"Religijsko obrazovanje je indoktrinacija."

Pitanja potaknuta time: Je li indoktrinacija namjera koja se krije iza religijskog obrazovanja u svim slučajevima? Na koji je način moguće ocijeniti da li sadržaj i metoda određenih oblika učenja čine indoktrinaciju? Postoje li druge edukativne svrhe, pristupi i oblici religijskog obrazovanja koji zaslužuju razmatranje u otvorenom društvu?

"Religijsko obrazovanje mora biti dio školovanja ako će se naše društvo suočiti sa moralnom krizom današnje omladine."

Pitanja potaknuta time: Je li religijsko obrazovanje ono što mladi ljudi vide kao važno za njihov razvoj i za probleme s kojima se suočavaju? Ako jeste, šta je to što tačno traže u takvim programima?

"Konvencije o ljudskim pravima i međunarodni obrazovni standardi su dovoljni da usmjeravaju nacionalnu politiku o religiji i školovanju".

Pitanja potaknuta time: Koje konvencije pružaju jasne smjernice, i da li se interpretiraju svuda istovjetno? Zar nisu deklaracije i konvencije o pravima roditelja i djece donekle kontradiktorne? Postoje li stvarno međunarodni standardi o religijskom obrazovanju? Da li su smjernice o religiji i školovanju popraćene smjernicama za praksu?

"Što se tiče ličnog religijskog ili duhovnog razvoja djeteta, odgovorne su porodice i religijske institucije, a ne škole."

Pitanja potaknuta time: Je li u praksi moguće potpuno odvojiti uloge škole i porodice ili drugih vanjskih uticaja na razvoj djeteta? Ako se trend u obrazovnim sistemima u Evropi kreće ka obrazovanju u kojemu je dijete u središtu pažnje, koje je cjelovito, doživotno i pokriva sve aspekte života, ne bi li se onda duhovnost, vrijednosti i izbor trebali potpuno zanemariti u školovanju? Postoji li takva sposobnost kao što je "duhovna inteligencija" koju bi trebalo uzeti u obzir u razvoju djeteta i školovanju?

"Učenje o različitim velikim religijama u školama je neophodno da bi se povećala tolerancija i društvena kohezija."

Pitanja potaknuta time: Kako se ovo zna? Postoji li istraživanje koje pokazuje da učenje o religijama stvarno povećava toleranciju kod učenika? Kako se ovo postiže? Koliko su značajna pitanja predstavljanja i analize "religija" i "kultura"? I koja je ispravna kombinacija sadržaja i odgoja?

Pravci u debati i istraživanju religije i školovanja

Pitanja politike, rješenja i prakse u religiji i školovanju različiti su u Evropi i u cijelom svijetu. Nalazi UNESCO-a objavljeni prošle godine pokazali su da od 142 zemlje u kojima je provedeno istraživanje, religijsko obrazovanje postoji kao obavezan predmet u otprilike pola zemalja – 73 – najmanje jednom u toku prvih devet godina obrazovanja (*Prospects, 2003.*).¹ U 53 zemlje, vrijeme posvećeno religijskoj obuci u prvih šest godina obrazovanja dostiže u prosjeku 388.4 sati ili otprilike 8.1% od ukupnog vremena određenog za učenje. Na vrhu ljestvice su zemlje s velikim muslimanskim stanovništvom, sa Saudijskom Arabijom na vrhu koja posvećuje otprilike 31% vremena religijskoj obuci i šest drugih zemalja između 12 i 15%. Brojke za određene evropske zemlje su sljedeće:

Tabela 1: Broj sati i postotak vremena za učenje posvećenog religijskom obrazovanju za vrijeme prvih šest godina formalnog obrazovanja

Zemlja	Ukupan broj sati	Prosječno vrijeme u postocima
Poljska	456	10,3
Norveška	332	8,7
Austrija	380	8,2
Belgija (Francuska zajednica)	360	6,9
Finska	228	6,1
Danska	240	5,6
UK (Engleska)	243	5,0
Island	209	5,0
Grčka	210	4,8
Rumunija	170	4,3
Litvanija	143	3,8
Turska	144	3,3
Slovačka	59	1,4

Izvor: Obrazovanje i religija: Putevi tolerancije, Prospects, Tromjesečni pregled komparativnog obrazovanja, Izdanje XXXIII, broj 2, str. 214, Juni 2003, IBE, UNESCO.

Istraživači navode trend "vidljivog porasta" u proporciji vremena posvećenog religijskom obrazovanju kao predmetu, u usporedbi sa prethodnim istraživanjem

---

¹

objavljenim prije jednu deceniju, i preokret u opadanju religijske obuke koje je prema istraživanju obilježavalo prošlo stoljeće. Oni također ističu da se za drugih 69 zemalja u kojima se religijsko obrazovanje ne pojavljuje kao poseban predmet ne može pretpostaviti da ne postoji religijski sadržaj u onome što se uči.

Postoje neke zajedničke karakteristike i trendovi u svim evropskim zemljama. Većina zemalja ima neku vrstu religijskog obrazovanja u školama, bilo obaveznog ili fakultativnog. U isto vrijeme, većina zemalja doživljava porast pluraliteta u vjerovanjima, vrijednostima i stilovima života među svojim stanovništvom, što postavlja pitanje o tome da li su i kakve politike religijskog obrazovanja primjerene. Širom Evrope je pripadanje vjerskoj denominaciji još uvijek pravilo za većinu građana, iako je stepen do kojeg učestvuje u aktivnostima religijskih institucija manje jasan (vidi tabelu ispod).

Tabela 2: Pridruživanje vjerskim denominacijama u odabranim zemljama

Zemlja	Da li pripadate nekoj vjerskoj denominaciji? *da odgovori (u %)	Da li idete na službe jednom mjesečno ili više? *da odgovori (u %)
Bugarska	70	20,2
Hrvatska	88,8	52,7
Finska	88,1	14
Francuska	57,5	12
Grčka	96	33,6
Mađarska	57,9	17,8
Litvanija	81,3	31,5
Sjeverna Irska	86,1	63,3
Rusija	50,5	9,1
Rumunija	97,6	46,5
Slovenija	70	30,7
Ukrajina	56,4	16,8

Izvor: Studij evropskih vrijednosti, www.europeanvalues.nl

Ove društvene pojave možda doprinose trendu u kojemu religijske institucije teže ka većoj interakciji sa djecom i potencijalnim članovima, putem zagovaranja za religijsko obrazovanje kao predmeta u školama (jasni primjeri su skorašnja zagovaranja u obrazovanju od strane crkava u Srbiji i Crnoj Gori, Sloveniji, Hrvatskoj, Rusiji i Gruziji).

Treba također naglasiti da se uloga religijskih institucija i njihovih vođa, i u historijskoj i u današnjoj politici, razlikuje od jednog kulturološkog konteksta do drugog, i da u nekim zemljama može biti odlučujući faktor u donošenju politike o religiji i školovanju (*Bogomilova*, 2003).² Odnos između religije i nacionalnog identiteta, što je tema za neku drugu studiju, može također imati veliki uticaj na javno mnijenje i donošenje politike.

Većina javnog dijaloga o školovanju i religiji počiva na interpretaciji prava, definisanju uloge države, javnih i privatnih obrazovnih institucija i religijskih organizacija. Javna debata o politici je prvenstveno informirana – čak i dominirana – fokusom na međunarodne konvencije, pravne presedane i procese, i političke teorije ili programe. Za mnoga ministarstva za obrazovanje, ovo je usredotočilo diskusiju o učenju i religiji na to koja vrsta školske politike ili razredne aktivnosti odgovara - ili ne – interpretaciji prava i nacionalnog zakonodavstva.

Od devedesetih godina prošlog stoljeća su debate o religiji i školovanju u Evropi postale kompleksnije zbog raznih faktora. Shvaćena uloga obrazovanja, nacionalnog identiteta i nacionalizma u balkanskim sukobima u devedesetim postavila je obrazovanje kao centralni faktor u tome kakva se vrsta građana i vrijednosti oblikuje kroz škole. U skorašnje vrijeme, događaji 11. septembra 2001. godine potakli su pitanje o mogućim vezama između religijske indoktrinacije, fundamentalizma i stvaranja terorista. Lažne veze, kauzalne inference, i generalizovani zaključci bi se mogli povući na zapadu, ne tražeći osnovu u razumijevanju ili pouzdanim istraživanjima o odnosu islamskih tradicija i obrazovanja (*Anzar*, 2003). Posljednih godina postoji povećan fokus i debata na međunarodnom nivou o ulozi religijski orijentisanih islamskih škola, kao što su *medrese* (naročito u Pakistanu)³ i *imam hatip* škole u Turskoj. Vječna pitanja nastaju oko spolnih i etničkih stereotipa i predrasuda koji se stalno obnavljaju kroz određene oblike religijskog obrazovanja.

U novembru 2001. godine, Ujedinjene Nacije su, u suradnji sa vladom Španije, održale međunarodnu konferenciju u Madridu o Uklanjanju religijske diskriminacije i netolerantnosti u obrazovanju. Cilj ovog skupa bio je da se odrede strategije za borbu protiv religijske netolerantnosti i diskriminacije i promoviranje slobode religije ili vjerovanja kroz obrazovanje. Deklaracija konferencije je pozvala na jačanje edukacije o ljudskim pravima i povećavanje znanja i razumijevanje učenika o pogledima na svijet ostalih ljudi. Koalicija o slobodi religije i vjerovanja iz Osla, međunarodna mreža akademika, predstavnika vjerskih zajednica, nevladinih organizacija i drugih međunarodnih organizacija preuzeli su ulogu onih koji će slijediti konferenciju sa praktičnim strategijama implementacije.

U 2002. godini, Svjetska Banka okupila je lidere raznih vjera, religijskih institucija, i duhovnih praksi na skupu koji je naglašavao zajedničke vrijednosti unutar

---

2

3

svih njihovih tradicija i filozofija i njihove zajedničke brige i aspiracije u iskustvima učenja djece (Milenijski izazovi za razvoj vjerskih institucija, Svjetska Banka, Washington, 2003).

Povećani pluralizam u društvima i traženje prava od strane manjina također dovode u pitanje politike školovanja koje "ignorišu" ili na drugi način vrše diskriminaciju manjinskih religijskih tradicija i vrijednosti, kad je u pitanju religija i školovanje. Skorašnja debata o maramama u Francuskoj ni u kom slučaju nije jedini kontroverzni slučaj.

U kombinaciji, ovi akumulirani faktori i pritisci su rezultirali u tome da je Vijeće Evrope poduzelo pro-aktivnu poziciju o inter-kulturalizmu u obrazovanju i o učenju religije, što će biti predmetom temeljne diskusije u daljnjem tekstu ove studije. Vijeće Evrope je organizovalo niz među-vladinih konferencija po ovom pitanju, u najnovije vrijeme sa vladom Norveške u Oslu u junu 2004. godine na temu "Religijska dimenzija interkulturalnog obrazovanja".⁴ Naredni pan-evropski sastanak na temu "Učenje za toleranciju" održan je u Oslu u septembru 2004. godine.

Iako manje vidljivi u medijima, novi i drugačiji glasovi su se pojavili u obrazovnoj politici i sferi istraživanja tokom prošle decenije, koji pozivaju na dublje razmišljanje o svrsi obrazovanja i možda na ponovno razmišljanje o religiji i školovanju. Publikacija od strane UNESCO Međunarodne komisije o obrazovanju za 21. stoljeće "Učenje: Unutarnje blago", urednik Jacques Delors⁵, upućuje na "tenziju između duhovnog i materijalnog. Često to i ne shvatajući, svijet čezne za idealom i vrijednostima koje ćemo nazvati "moral". Tako je plemeniti zadatak obrazovanja da potakne svakoga, u skladu s njihovim tradicijama i uvjerenjima i odajući puno poštovanje pluralizmu, da izdigne svoj um i duh na nivo univerzalnog i da donekle prevaziđe sebe" (*Delors*, 1996, str. 16). Izvještaj poziva na obnovljeni naglasak na moralne i kulturne dimenzije obrazovanja, s procesom "koji mora početi sa samo-razumijevanjem kroz unutarnje putovanje čiji su putokazi znanje, meditacija i praksa samokriticizma" (*Delors*, 1996, str. 17).

Prema nekim istraživačima, glavni pristupi religijskom obrazovanju nisu bili dovoljni da spriječe takozvanu "religijsku nepismenost"⁶ novih generacija i povećanje stereotipnih i fundamentalističkih ideja, predrasuda i netolerantnosti u suvremenim, multi-kulturnim i multi-vjerskim društvima. Čini se da je ovo istina, kako u zemljama gdje je religijsko obrazovanje zabranjeno u javnim školama tako i u onima gdje je dozvoljeno.

4

5

6

U odgovor na to, mnoge vlade u Evropi prepravljaju ili uvode nove obrazovne programe u kojima učenici uče o različitim religijskim tradicijama koje možda postoje unutar zemlje ili čak šire u svijetu – pristup religijskom učenju u svrhu širenja učenikovog pogleda na svijet. Neki pristupi teže da uključe učenike da uče o fundamentalnim pitanjima, ne samo u učenju o religiji kao takvoj (*Kallioniemi, 2004*).⁷ Uopšteno govoreći, čini se da su ovi pomaci zasnovani na "mekšim" pretpostavkama o povećavanju tolerancije kroz obrazovanje nego na čvrstom istraživanju onoga što zapravo može postići ovaj cilj učenja. Posebno interesantan i vrijedan doprinos je rad socijalnih antropologa u Velikoj Britaniji koji komparativno gledaju na ulogu i uticaj pedagogije a posebno na "interpretativni proces" od strane učenika i učitelja u religijskom obrazovanju (*Jackson, 2004*).⁸ Oni naglašavaju da je znanje i razumijevanje religije(a) neophodno ali možda nedovoljno za povećavanje tolerancije kod učenika, i potiču pitanje o predstavljanju i analizi kako "religija" tako i "kultura" (*Jackson, 1997*).⁹

Također se posvetilo nešto pažnje boljem razumijevanju unutrašnjeg i duhovnog razvoja djece na širi način i njegove implikacije za školovanje. U mnogim zemljama, češće se dešava da religijske institucije ili politički lideri, a ne neophodno analitičari obrazovne politike, postavljaju pitanje stvaranja vrijednosti, duhovnosti i uloge misaone prakse u odnosu na učenje djece. Nedostatak dijaloga i vjerodostojnog istraživanja je ironično, uzimajući u obzir da strategije i čak neke zakonske regulative u raznim zemljama tvrde da razvijaju obrazovne sisteme koji doprinose stvaranju vrijednosti i "duhovnom razvoju" učenika. Teško je, naime, čak i naći koncenzus o tome šta znači spiritualnost ili spiritualno obrazovanje i njegov odnos sa religijom i obrazovanjem.

Tokom prošle decenije vodila se živa debata,¹⁰ koja je potekla iz nauke o sistemu osam višestrukih inteligencija Howarda Gerdnera, o tome da li postoji ili ne posebna "duhovna inteligencija" (*Wolman, 2001; Zohar, 2000*). Sam Gardner ostaje oprezan, iako voljan da "prihvati mogućnost da sklonost ka razmatranju osnovnih kozmičkih ili egzistencijalnih pitanja konstituira zasebnu intelektualnu sposobnost ljudskog bića" (*Gardner, 1999. str. 68*).¹¹

Zagovarači uvažavanja duhovnog razvoja djece u obrazovanju često povlače razliku između religioznosti i duhovnosti i citiraju nalaze neuro-nauke da bi potkrijepili svoje stanovište, tvrdeći da CT i druge revolucionarne tehnologije za naučno istraživanje mozga otkrivaju specifičnu sposobnost mozga za pronicavo, cjelovito razmišljanje pomoću kojeg pojedinac preuobličava i transformira prijašnje razmišljanje i pogled na svijet (*Zohar, 2000*).¹² Rad Davida Haya i Rebece Nye¹³ u Velikoj Britaniji u

---

7

8

9

10

11

12

13

devedesetim sa djecom i duhovnošću također provocira daljnji dijalog. OECD¹⁴ potiče tvorce obrazovnih politika da posvete veću pažnju nalazima neuro-nauke i njihovom značaju za učenje.¹⁵

Prema jednom istraživaču duhovnosti, religije i obrazovanja, sve je više jasno da će bilo kakva adekvatna pedagogija morati tretirati duhovnost kao kontroverznu temu. U isto vrijeme, urođena dvosmislenost duhovnosti služi da pojača sve veći osjećaj o vitalnoj važnosti o informisanom susretu sa pitanjima o krajnjem značenju života i svrhe postojanja (*Wright, 2000*).¹⁶

Informiranje dijaloga

Ova studija neće dati jednostavne odgovore, niti će zagovarati ijedan pristup religiji i školovanju koji bi se mogao primijeniti u svakom kontekstu. Materijal koji slijedi ima namjeru da postavi osnovicu ovoj temi, crpeći iz odabranih dostupnih izvora i istraživanja koja su poduzeta da se stvori jasnija slika o religijskom obrazovanju u Evropi i još nekim drugim zemljama. Kao takva, studija je organizovana oko sljedećih pitanja:

- 1. Šta podrazumijevamo pod religijom i obrazovanjem?**
- 2. Koji je odnos između pojedinačnih prava, religije i obrazovanja u otvorenom, demokratskom, pluralističkom društvu?**
- 3. Postoji li "međunarodna konvencija" ili "evropski standard" o religiji i školovanju u otvorenom društvu?**
- 4. Treba li se učenje o religijama održavati u školama? Ako je odgovor da, zašto, šta i kako?**
- 5. Koja je primjerena uloga države (i njenog odnosa sa religijskim institucijama) u pogledu religije i školovanja u otvorenom društvu?**

Studija ima tri priloga:

Prilog A: Ključni izvori

Prilog B: Komparativne informacije o pristupima religijskom učenju

Prilog C: Informacije o politici i dijalogu o religiji i školovanju u odabranim zemljama

---

14

15

16

1. Šta podrazumijevamo pod religijom i obrazovanjem u otvorenom društvu?

Termin "*religija i obrazovanje*" koristimo kao generalni opis različitih oblika religijskog obrazovanja u školama. On se također može odnositi na politike o religijskom simbolizmu i pridržavanju vjerskih običaja u školama. Ovi problemi politike spominju se u studiji i u citiranim izvorima, ali je fokus na religijskom obrazovanju u javnim školama. Upotreba termina "javne škole" u ovoj studiji se općenito odnosi na škole koje bi trebale biti prihvatljive svim učenicima bez obzira na religijska ili filozofska ubjeđenja njihovih roditelja. Termin "religijsko obrazovanje" može se razumijeti na više načina. Studija, dakle, pravi razliku između "denominacijskog religijskog obrazovanja" (koje se također naziva "konfesionalno religijsko obrazovanje" ili "konfesionalna religijska obuka") i "nedenominacijskog ili nekonfesionalnog religijskog obrazovanja".

Denominacijsko religijsko obrazovanje se tradicionalno smatra kao religijsko obrazovanje čiji je cilj da proizvede religijsku posvećenost jednoj određenoj vjeri, ili, drugim riječima, da ojača "učenikovu vjeru u određenu religijsku tradiciju" (Hobson, 199. str. 17)¹⁷ U Sjedinjenim Državama, na primjer, protestanti koriste termin "kršćansko obrazovanje" da bi opisali religijsko obrazovanje koje uključuje formativne i ponekad evangelističke aktivnosti crkve u razvijanju kršćanskih vjerovanja, stavova i ponašanja (Astley, 1994. str. 13-14).¹⁸ Ali sve više i više denominacijsko religijsko obrazovanje u javnim školama u mnogim evropskim zemljama pravi razliku između religijskog obrazovanja kao dijela javnog obrazovanja u školama i religijskog obrazovanja o određenoj religiji (kršćanstvo, islam, judaizam) u njihovim vlastitim pastvama.

U toku zadnje dvije decenije, cilj mnogih konfesionalnih pristupa religijskom obrazovanju u školama se također promijenio. Glavni cilj više nije da se proizvede religiozna posvećenost jednoj određenoj vjeri nego da se osposobi učenike da se nose sa različitim religijskim tradicijama, etičkim sukobima, egzistencijalnim situacijama krize i religijskog pluraliteta. U ovom smislu, ovi konfesionalni pristupi religijskom obrazovanju slični su nekonfesionalnim pristupima.

Međutim, razlike između konfesionalnih i nekonfesionalnih pristupa religijskom obrazovanju ostaju. U zemljama sa konfesionalnim pristupom religijskom obrazovanju, crkve i ostale religijske zajednice imaju odgovornost za religijsko obrazovanje u javnim školama, iako u nekim zemljama religijske institucije sprovode učenje pod nadzorom i odgovornošću države. O različitim religijskim tradicijama, etičkim konfliktima, itd., se obično raspravlja s tačke gledišta određene religije. Nastavnici moraju biti vjernici određene religije ili denominacije (na primjer, nastavnik katoličkog religijskog obrazovanja mora biti katolik), i tako dalje.

---

¹⁷

¹⁸

Nedenominacijsko ili *nekonfesionalno religijsko obrazovanje* ima za cilj da uči o različitim religijskim vjerovanjima i prakticiranjima bez ugrožavanja vjerovanja ili želje za participacijom. Jedan od oblika nekonfesionalnog religijskog obrazovanja je "*učenje o religijama*". Ovaj termin označava nekonfesionalno proučavanje vjerovanja, vrijednosti i praksi određene religije. Cilj je da se postigne znanje i razumijevanje o religiji kao o sferi ljudske misli i djelovanja. U ovom nekonfesionalnom obrazovanju o religijama, namjera je da mladi ljudi nauče o načelima različitih vjera u svrhu razvijanja društvene tolerancije kojoj demokracije teže (Batelaan, 2003).¹⁹

Školski programi koji uče o religijama uče o ulozi religija u historijskom, kulturnom i društvenom razvoju različitih zemalja, i idealno, o religiji se raspravlja na neutralan, objektivan i balansiran način. Učenje o religijama ima dva oblika. Može se učiti kao specifičan školski predmet ili kao integralni dio drugih redovnih predmeta kao što su istorija, etika, filozofija, umjetnost, itd. Integracija sadržaja o religijama u druge predmete je manje ili više prisutna u svim zemljama, dok religijsko obrazovanje kao predmet postoji samo u nekim zemljama.

Učenje o religijama je obično obezbijeđeno u zemljama u kojima je zakonom zabranjeno konfesionalno religijsko obrazovanje u javnim školama (kao, na primjer, u Sloveniji, i nekim državama SAD-a) ili u onim zemljama u kojima je ponuđeno kao alternativni predmet konfesionalnom religijskom obrazovanju (Norveška prije 1997. godine) onim učenicima koji, u ime slobode religije, ne učestvuju u konfesionalnom religijskom obrazovanju.

Termin "nekonfesionalno religijsko obrazovanje" se također koristi da bi se opisao više-vjerski pristup religijskom obrazovanju (kao što se može naći u Engleskoj, Velsu, Škotskoj, Švedskoj, Nizozemskoj, Danskoj i Norveškoj poslije 1997. godine) koji uključuje učenje o glavnim svjetskim religijama ali ne uključuje nijedan vjeronauk koji je karakterističan za bilo koju religijsku denominaciju. Ovaj oblik nekonfesionalnog religijskog obrazovanja može biti strukturiran samo oko povećanja znanja o religijama. Učenje također može uključiti aktivnosti kontemplacije i kritike u kojima se učenicima daju religijski materijali da bi pojasnili svoje vlastite poglede na svijet, bilo da potiču iz religijskog ili nereligijskog načina života (Jackson, 1997; Wright, 1993.)²⁰

Termin "*otvoreno društvo*" odnosi se na "društvo bazirano na priznavanju da niko ne drži monopol na istinu, da različiti ljudi imaju različite poglede i interese, i da postoji potreba za institucijama koje će štiti prava svih ljudi kako bi mogli živjeti zajedno u miru. Široko govoreći, otvoreno društvo karakterizira oslanjanje na zakon prava,

---

19

20

postojanje demokratski izabrane vlade, raznolikog i živog civilnog društva, i poštovanja manjina i mišljenja manjina."²¹

Koncept otvorenog društva je razrađen u knjizi *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, koju je 1945. godine napisao Karl Popper.²² Popper naglašava neke osnovne karakteristike otvorenog društva, koje bi se trebale uzeti u obzir kada se raspravlja o religiji i školovanju u otvorenom društvu. Prvo, otvoreno društvo je "društvo u kojem se pojedinci suočavaju s ličnim odlukama" (Popper, 1995, str. 186).²³ Drugo, "otvoreno društvo je ono u kojem je čovjek naučio da do određene mjere bude kritičan prema tabuima, i da bazira svoje odluke na autoritetu svoje vlastite inteligencije (nakon diskusije)."²⁴ Treća, najvažnija karakteristika otvorenog društva nije određena vrsta države ili oblika vlade, nego način zajedničkog života u ljudskom društvu u kojem su sloboda pojedinca, ne-nasilje, zaštita manjina, i odbrana slabih važne vrijednosti (Popper, 1989, str. 176).²⁵ Četvrta, otvoreno društvo je bazirano na toleranciji i poštovanju mišljenja drugih (Popper, 1995. str. 150).²⁶

21

22

23

24

25

26

2. Koji je odnos između individualnih prava, religije i školovanja u otvorenom, demokratskom, pluralističkom društvu?

Odnos između individualnih prava, religije i školovanja utvrđen je u međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.²⁷ U ovim dokumentima, individualna prava su definisana kao ljudska prava, odnosno, kao prava koje neko ima jednostavno zato što je čovjek. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, usvojena od strane Ujedinjenih Nacija 1948. godine prototip je svim drugim modernim dokumentima o ljudskim pravima. Deklaracija počinje potvrdom da ljudska bića "rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima," imaju pravo na ljudska prava "bez pravljenja razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja, spol, jezik, religija, politička ili druga mišljenja, imovina, rođenje ili drugi status."

Među pravima zagarantovanim Deklaracijom je i pravo na slobodu religije. Član 18 kaže da: "Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i religije; ovo pravo uključuje slobodu na promjenu religije ili vjerovanja, i slobodu, nasamo ili u zajednici sa drugima i javno i privatno, manifestiranja religije ili vjerovanja u učenju, prakticiranju vjerske službe i poštovanju vjerskih običaja." Nadalje, također je naglašeno da roditelji imaju pravo da "osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa svojim vlastitim uvjerenjima." Ovo pravo roditelja spominje se i u drugim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, uključujući *Deklaraciju o uklanjanju svih oblika netolerantnosti i diskriminacije baziranih na religiji ili vjerovanju*, gdje se definiše kao pravo djeteta "na obrazovanje, u odnosu na religiju i vjerovanje, u skladu sa željama njegovih roditelja."²⁸

U školama, ovo roditeljsko pravo mora biti poštovano na dva načina. Prvo, roditelji sa različitim religijskim ili filozofskim ubjeđenjima moraju imati mogućnost da izaberu privatne škole na osnovu specifičnih moralnih, religijskih ili svjetovnih vrijednosti. Ako takve škole ne postoje, roditelji moraju imati pravo da ih sami osnuju. Ovo pravo roditelja da osnuju ili izaberu neku drugu školu za svoju djecu koja nije jedna od onih osnovanih ili održavanih od strane javnih vlasti, priznato je u *Međunarodnom zavjetu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* i u *Konvenciji protiv diskriminacije u obrazovanju* (1966, članak 13.3).²⁹ Roditelji mogu imati istinsku slobodu u svom izboru škola u odnosu na državu (koja im mora dozvoliti da biraju ili između javne i privatne škole ili između različitih vrsta privatnih škola), a ne neophodno u odnosu na religijsku zajednicu ili crkve kojima pripadaju. Roditelji koji pripadaju katoličkoj vjeri, na primjer, imaju kao katolici, prema Crkvenom zakonu, dužnost da pošalju svoju djecu u katoličku školu gdje god je to moguće.³⁰ U takvim slučajevima, dakle, roditelji imaju slobodu izbora kao građani, iako ne i kao članovi katoličke crkve.

27

28

29

30

Usprkos Crkvenom zakonu, mnogi roditelji katolici ne odabiru katoličke škole za svoju djecu i šalju ih u javne škole.

Drugo, religijska ili filozofska uvjerenja roditelja moraju biti poštovana *unutar* javnih škola. Prema interpretaciji članka 2 Prvog protokola *Evropske konvencije o ljudskim pravima*, od strane Evropske komisije i Evropskog suda za ljudska prava, država mora "štititi djecu određenih roditelja od obavezne religijske ili filozofske obuke koja nije usmjerena ka pružanju informacija nego se bavi indoktrinacijom djece sa neprihvatljivim vjerovanjima, uvjerenjima i ideologijama" (1998, str. 801).³¹ Ova izričita zabrana o indoktrinaciji je možda najkritičnija odredba među konvencijama prava u odnosu na pristup školovanja otvorenog društva. Ona zabranjuje religijsko obrazovanje koje ima za namjeru da usadi apsolutnu istinu ili sistem vjerovanja.

Pošto bi "obavezno obrazovanje u jednoj religiji bez mogućnosti izuzetka prekršilo članak 2," (ibid, str. 801) izuzeće s religijske nastave mora biti dozvoljeno. "Ali članak 2 niti izričito daje niti implicira opšte pravo izuzetka od svih predmeta gdje bi mogla biti uključena religijska i filozofska uvjerenja" (ibid, str. 801).³² Inače, država ne bi mogla garantirati pravo na obrazovanje za svu djecu" (ibid, str.815), što je također zagarantirano u istom članku.

Po mišljenju Suda, međutim, država mora imati "dobar razlog za uvođenje predmeta u javnoj školi, koji bi se mogao uplitati u religijska ili filozofska uvjerenja nekih roditelja", i država mora pokazati poštovanje za ta uvjerenja u načinu na koji se predmet uči. Poštovanje mora značiti toleranciju prema različitim religijskim i filozofskim uvjerenjima, koja su uključena u određeni predmet" (ibid, str.815). Iz ovog razloga, država "mora paziti da informacije i znanje uključeno u nastavni plan i program budu preneseni na objektivni, kritički i pluralistički način. Državi je zabranjeno da slijedi cilj indoktrinacije koja bi se mogla smatrati kao nepoštivanje religijskih i filozofskih uvjerenja roditelja. Ovo je granica koja se, prema mišljenju Suda, ne smije prijeći (ibid, str. 810-811).

S obzirom da je indoktrinacija u javnim školama zabranjena, religiozni roditelji mogu prihvatiti obrazovanje u javnoj školi ako se, na primjer, uvjere da je izloženost njihove djece drugim uticajima kompatibilno sa religijskim obrazovanjem i da će im pomoći da formiraju svoje životne ideale i naprave izbor u tome da li će prihvatiti ili odbaciti religioznu vjeru (*McLaughlin*, 1984. izdanje 18, str. 75-83).³³ Ako roditelji odluče da takva izloženost njihove djece drugim uticajima u javnim školama nije prihvatljiva, oni mogu da se odluče na vjeroispovjedne škole u kojima će obrazovanje biti u skladu sa njihovim religijskim uvjerenjima.

31

32

33

Naravno, pravo roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim religijskim i filozofskim uvjerenjima ograničeno je unutar javnih škola. Nadalje, postoji pravna zabrana vjeroispovjedne religijske obuke i drugih vjeroispovjednih aktivnosti (kao što su molitve, mise, itd.) u javnim školama u onim državama, kao što su Francuska, SAD i Slovenija, gdje postoji striktna odvojenost između države i crkve. Ova zabrana je ograničenije, a ne, kako neki tvrde, kršenje pomenutog prava roditelja. Kršenje bi bilo samo u slučaju da se djeca u javnim školama indoktriniraju ili određenom vjerom, ili bilo kojom drugom filozofijom ili ideologijom.

Primjeri zemalja u kojima je pravo roditelja prekršeno – ili barem zanemareno – bile su bivše komunističke zemlje u kojima su roditelji bili pravno obavezni da šalju djecu u javne škole u kojima je obrazovanje bilo, ili barem *trebalo biti*, bazirano na marksističkoj ideologiji. Ovaj fenomen indoktrinacije nije bio jedinstven samo za komunistički režim. Prije Drugog svjetskog rata, katolička crkva je u nekim evropskim zemljama također zahtijevala da svi školski predmeti u javnim školama, čak i matematika i prirodne znanosti, budu prožete katoličanstvom. Nešto slično dogodilo se također i u post-revolucijskom Iranu 1979. godine, gdje je čitav nastavni plan i program morao biti islamiziran (*Richard, 1990.*).³⁴ Nacionalne politike u kojima se poštuje pravo roditelja mogu uključivati one države u kojima je vjeroispovjedna religijska obuka zabranjena u javnim školama, ili u državama u kojima je vjeroispovjedna religijska obuka dozvoljena u javnim školama kao školski predmet koji djeca ili njihovi roditelji mogu slobodno da biraju.

Ovo pravo roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima dato je bezuslovno u međunarodnim dokumentima do 1989. godine, kada je usvojena *Konvencija o pravu djeteta*. Od tada, čini se da je ovo pravo roditelja ograničeno jer *Konvencija o pravu djeteta* obavezuje države da poštuju dvije različite stvari: (a) "pravo djeteta na slobodu mišljenja, savjesti i religije" (članak 14.1) i (b) prava i dužnosti roditelja "da pruže usmjerenje djetetu u ispunjavanju njegovog ili njezinog prava na način koji je konzistentan sa evolvirajućim sposobnostima djeteta" (članak 14.2).

Pošto su roditelji obavezni da poštuju pravo djeteta na slobodu religije, uzimajući u obzir djetetove evolvirajuće sposobnosti, čini se očiglednim ne samo da roditeljima više nije dozvoljeno da donose odluke samo na osnovu svojih vlastitih religijskih ili filozofskih uvjerenja, nego i da bi uticaj roditelja na djecu trebao da bude smanjen proporcionalno na povećanje sposobnosti djece. *Konvencija o pravima djeteta* ne definira sposobnosti djece. S dolaskom nalaza neuro-nauke i rasprave o djeci i postojanju duhovne, emocionalne i drugih inteligencija, interpretacija takvih sposobnosti djeteta može evolvirati u godinama koje dolaze. Sada se, međutim, čini da se u većini zakonskih prava i društvenih konteksta sposobnosti smatraju kao one koje čine djetetovu

---

34

racionalnost. Kao posljedica toga, kada je dijete u stanju da napravi nezavisan izbor o religiji, pravo roditelja da ga usmjerava završava.

Na žalost, *Konvencija o pravu djeteta* ne definira granice ovog prava roditelja u smislu djetetove starosti. Prema prvom članku Konvencije, dijete kao nosilac prava se definiše kao "svako ljudsko biće ispod osamnaest godina starosti, osim ako se po zakonu primjenjivom na dijete, punoljetnost ne stekne ranije." Ograničenje pomenutog prava roditelja je na ovaj način definirano kao granica između maloljetnosti i punoljetnosti. Na sličan način, granica između religijske maloljetnosti i punoljetnosti, koja je u isto vrijeme granica između prava roditelja i prava djece da biraju pohađanje denominacijske religijske obuke u školama u nekoliko evropskih zemalja, bila je utvrđena prije usvajanja ove Konvencije.

Ova granica koja je priznata kao zaštita slobode djeteta na savjest postavljena je na različitoj starosti djeteta. U Austriji, Njemačkoj (bez Bavarske), Italiji, Španjolskoj, i Nizozemskoj, djeca sama mogu da biraju da li će ili neće pohađati denominacijsku religijsku obuku u školama sa 14 godina. U Norveškoj, Portugalu i Švicarskoj ovaj izbor postaje moguć sa 16 godina starosti, a sa 18 u Luksemburgu i Bavarskoj (*Pajer*, 1991. str. 436-439, 452). Iz ove raznolikosti starosnih odredbi, može se izvući zaključak da je uskraćivanje ovog prava djeteta samovoljno i ne neophodno povezano sa nedostatkom djetetove religijske zrelosti. Inače, bilo bi neophodno opravdati kako je moguće da su djeca u Italiji ili Austriji, na primjer, religijski zrela četiri godine ranije od djece u Bavarskoj i Luksemburgu!

Do sada se u ovoj studiji raspravljalo o pojedinačnim pravima samo kao o pravima roditelja i djece. Zaštita prava na religijsku slobodu i slobodu savjesti u javnim školama, međutim, nije ograničena na učenike i njihove roditelje. U Italiji, na primjer, nastavnici u osnovnim školama, koji su obavezni da predaju sve školske predmete, također imaju i pravo na "prigovor na osnovu savjesti" što im dozvoljava da budu izuzeti obaveze da predaju katoličku religiju. (*Pajer*, 1991. str. 452).³⁵ Takvo pravo bi trebalo biti priznato svim nastavnicima od kojih se zahtijeva da predaju određenu religiju u javnim školama, ukoliko su ateisti, agnostici ili pripadaju drugoj religiji. Postoji sličan zaključak u Peterovoj knjizi *Etika i obrazovanje*, gdje autor razmatra problem slobode nastavnika, i zaključuje da nastavnik ako je, ukoliko je ateist ili agnostik, primoran da predaje "Religijsku obuku", onda on to može odbiti na osnovu savjesti (*Peteres*, 1980. str. 203).³⁶ U stvari, u Engleskoj i Velsu postoji klauzula po kojoj nastavnici mogu odlučiti da ne pristanu ukoliko se od njih traži da predaju religijsku obuku. Nastavnici također imaju pravo da budu izuzeti iz religijskog obrazovanja u mnogim zemljama gdje politika o vjeroispovjednom religijskom obrazovanju postoji.

35

36

3. Postoji li "Međunarodna konvencija" ili "Evropski standardni" model o religiji i školovanju u otvorenom društvu?

Ne, ne postoji "međunarodni" ili "evropski standardni" model religijskog obrazovanja u javnim školama. Naprotiv, pogled na religijsko obrazovanje u javnim školama u Evropi, na primjer, otkriva veliku raznolikost pristupa (pogledaj i Prilog B).

Usprkos raznolikosti, postoji pojava koju gotovo sve evropske zemlje dijele, a to je predavanje o religijama kao integralni dio barem jednog dijela redovnih školskih predmeta, bilo da je to istorija, književnost, umjetnost, filozofija, sociologija, etika ili drugi. Iz ovog razloga, bilo bi netačno reći (kao što se tvrdi u nekim analizama o religijskom obrazovanju u javnim školama u Evropi), da postoje neke zemlje, kao što je Francuska, gdje uopšte nema religijskog aspekta u školovanju. Ako prihvatimo da je nevjerospovjedno "učenje o religijama" (bilo kao određeni školski predmet ili kao integralni dio nekih redovnih školskih predmeta) oblik "nevjerospovjednog religijskog obrazovanja", onda je možda tačnije reći da u ovim zemljama nema vjeroispovjednog religijskog obrazovanja i nema religijskog obrazovanja u obliku posebnog školskog predmeta u javnim (državnim) školama. Za one koji podrazumijevaju religijsko obrazovanje na ograničeniji i tradicionalniji način, nevjerospovjedno predavanje o religijama kao integralni dio nekih redovnih školskih predmeta, kao što su istorija i filozofija, nije dovoljno da bi se govorilo o "religijskom obrazovanju" u školama.

Činjenica da nema vjeroispovjednog religijskog obrazovanja i da nema religijskog obrazovanja u obliku posebnog školskog predmeta u javnim (državnim) školama ne znači neophodno da takozvani svjetovni model koji postoji u Francuskoj "spriječava građane da steknu znanje o velikim dijelovima kulturne i nacionalne historije, i da razumiju mnoge aspekte važnih radova u umjetnosti i književnosti", niti da zanemaruje važnost nevjerospovjednog religijskog obrazovanja u stvaranju bolje osnove za tolerantnu i mirnu interakciju i komunikaciju u multi-religijskoj zemlji i svijetu (*Jensen, 1998*).³⁷ Naprotiv, francuski filozof R. Debray, autor izvještaja: "Učenje religijskih činjenica u svjetovnim školama", koji je službeno prihvaćen u Francuskoj 2002. godine, kaže da je moguće postići sve ove ciljeve integriranjem više religijskih tema u neke redovne školske predmete (*Debray, 2002.*).³⁸

Nekoliko autora sugerira da francuski obrazovni sistem u odnosu na religiju i školovanje može biti "model za savremenu Evropu" (*Morange, 2003, str. 7*),³⁹ zato što pruža znanje o religijama kao historijskim i kulturnim činjenicama, i kao takvo poštuje slobodu da li imati religijsko opredjeljenje ili ne ("što je vitalno za koegzistenciju različitih duhovnih opcija").⁴⁰ Oni također tvrde da obrazovne politike u Francuskoj

37

38

39

40

poštuju različitost uvjerenja pojedinaca, odražavaju savremeno multi-vjersko društvo, i jačaju duh tolerancije.

Drugi imaju izrazito drugačije poglede. Schreiner, na primjer, kaže da svjetovni model u Francuskoj ne može biti "model za savremenu Evropu", jer ne uzima u obzir raznolikost vrsta odnosa između država i religija od zemlje do zemlje u Evropi. On također, Schreiner tvrdi, ignorira nacrt Evropskog Ustava u kojemu je postojeći status crkava i nevjeroispovjednih organizacija priznat.⁴¹ Drugi kažu da znanje o religijama, kao historijskim i kulturnim činjenicama ne povećava neophodno toleranciju. Zavisno od toga šta se podrazumijeva pod "činjenicom", ovaj tip obrazovanja bi čak mogao stvoriti ili pojačati učenikove predrasude i stereotipe. Postoji sve veća podrška i zagovaranje za pristupe predavanju i učenju u kojemu je novo znanje popraćeno interpretativnim metodologijama koje naglašavaju učešće i razmišljanje i suočavanje s vlastitim predrasudama (*Jackson, 2004.*).⁴²

Stoga, prva osnovna razlika među evropskim zemljama u pogledu religijskog obrazovanja nije razlika u imanju ili nemanju religijskog obrazovanja u javnim školama. U stvari, razlika je između država koje imaju ili nemaju religijsko obrazovanje kao poseban predmet. Države u Evropi gdje nema religijskog obrazovanja u obliku posebnog školskog predmeta u javnim školama su: Francuska, Crna Gora (čija je politika odvojena od one u Srbiji), Makedonija i Albanija. U svim drugima, postoji religijsko obrazovanje kao poseban školski predmet.

Druga osnovna razlika među evropskim zemljama (što se tiče religijskog obrazovanja u javnim školama), je, grubo rečeno, razlika između zemalja gdje postoji **vjeroispovjedno religijsko obrazovanje kao poseban školski predmet** u javnim školama, i onih zemalja gdje postoji **nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje**.

a) Države u kojima postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama, nude ga u tri različita oblika:

- Kao **obavezan** predmet (Austrija, Kipar, Finska, Njemačka, s izuzetkom nekih pokrajina, Grčka i Irska);
- Kao **fakultativni** predmet (Bugarska, Hrvatska, Češka Republika, Estonija, Mađarska, Italija - po izboru, Latvija, Malta, Poljska, Rumunija, Slovačka, Španjolska, Srbija);
- Kao **fakultativno-obavezni predmet** (Belgija, Litvanija, Luksemburg, Portugal).

U Bosni i Hercegovini religijsko obrazovanje postoji u sva tri oblika, u Švicarskoj dva (obavezno i fakultativno). U ovom sistemu, učenik mora izabrati jednu od nekoliko opcija kao dio svog nastavnog programa, i religijsko obrazovanje je jedna od tih opcija. U sistemima gdje je religijsko

---

41

42

obrazovanje vjeroispovjedno orijentirano, često postoji niz različitih predmeta, od kojih učenici i/ili roditelji mogu odabrati jedan.

Odgovornost za nastavne planove počiva ili u rukama crkava i religijskih zajednica (Belgija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Slovačka, Španjolska, Kipar, Češka Republika, Grčka, Mađarska, Irska, Italija, Litvanija, Poljska, Rumunija) ili religijskih zajednica u saradnji sa državom (Austrija, Njemačka, Finska, Švicarska, Švedska). U svim ovim zemljama, većinska religija uspostavila je svoje vlastito vjeroispovjedno religijsko obrazovanje. U nekim od ovih zemalja, druge religije, ili barem one koje su službeno priznate od strane države mogu ponuditi i svoje vjeroispovjedno (denominacijsko) religijsko obrazovanje. " U Austriji, Belgiji, i djelomice Njemačkoj, denominacijsko religijsko obrazovanje nije samo ograničeno na katoličko i protestantsko učenje nego uključuje pravoslavne, jevrejske, muslimanske, budističke, i druge oblike religijskog obrazovanja"(Schreiner, 2002. str. 97).⁴³ Vjeroispovjedno religijsko obrazovanje nekih od ovih religija je pravno dozvoljeno i u Hrvatskoj, Finskoj, Grčkoj, Rumuniji, Slovačkoj, Italiji, Španiji i Portugalu. Ali u Italiji, na primjer, gdje je katolicizam dominantan u kulturi i društvu, male protestantske crkve "ne koriste pravnu priliku da pruže religijsko obrazovanje svojih učenika u školama", i oni su zapravo "protiv bilo kakvog vjeroispovjednog religijskog obrazovanja u školama."⁴⁴

Ovaj slučaj Italije i katolicizma, zajedno sa iskustvima iz nekih drugih zemalja u kojima je jedna vjeroispovijest ili denominacija dominantna, pokazuje da nacionalna politika o vjeroispovjednom religijskom obrazovanju u javnim školama nije neophodno i rješenje koje žele religijske manjine (iako postoje mišljenja da u Austriji, na primjer, suprotno može biti istina). U nekim zemljama, određene religije ili denominacije nisu službeno priznate i tako im nije dozvoljeno pravno da nude svoje religijsko obrazovanje u javnim školama. U drugim zemljama, manjinskim religijama jeste pravno dozvoljeno da pružaju vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u školama, ali to ne mogu učiniti iz praktičnih razloga (nedostatak kvalifikovanih nastavnika, nedovoljan broj učenika u datoj školi koji pripadaju manjinskoj religiji a koji bi sačinjavali razred, i drugo).

Druga karakteristika države gdje postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnoj školi ja da u mnogim slučajevima postoji mogućnost da se ne pohađa religijsko obrazovanje nego da se odabere umjesto toga alternativni ili dopunski školski predmet: Etika (Finska, Litvanija, Latvija, i Njemačka, gdje još postoje i "Filozofija" i "Norme i vrijednosti").⁴⁵ Učenje o drugim religijama također može biti uključeno u nastavni plan vjeroispovjednog predmeta, naročito na nivou srednje škole. Međutim, u takvim slučajevima, učenje o drugim religijama "ima tendenciju da bude iz ugla dominantne religije. Nastavnici mogu biti profesionalni nastavnici sa ili bez posebnog i bliskog

---

43

44

45

odnosa sa crkvom, ali mogu biti i sveštenici ili nastavnici postavljeni i obrazovani od strane crkve" (*Jensen, 1998.*)⁴⁶

Značajno je da se poslije pada Berlinskog zida 1989. godine, većina post-komunističkih zemalja u Evropi opredijelila za vjeroispovjedni pristup religijskom obrazovanju u javnim školama. Umnogome, one su ponovno uspostavile modele religijskog obrazovanja koji su postojali prije nego što su postale komunističke zemlje. Ovo je razumljivo jer su barem neke od njih htjele pokazati da su nove države dio stare "kršćanske" Evrope i da su njihovi nacionalni identiteti u suštini povezani sa jednom od kršćanskih denominacija. S druge strane, ovaj razvoj stvari je donekle iznenađujući u tome što je ponovno uspostavljanje vjeroispovjednih modela religijskog obrazovanja s elementima školskog vjeronauka suprotan trendovima u zapadnoj Evropi, gdje je u mnogim zemljama vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama zamijenjeno nevjeroispovjednim religijskim obrazovanjem.

- b) Zemlje u kojima postoji **nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje** u javnim školama su: Francuska, Švedska, Norveška, Danska, Engleska, Vels, Nizozemska, Škotska, Slovenija, Crna Gora, Makedonija i Albanija. U Francuskoj, Crnoj Gori, Makedoniji i Albaniji postoji samo nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje integrirano u neke redovne školske predmete, dok u Švedskoj, Norveškoj, Danskoj, Engleskoj, Velsu, Nizozemskoj i Sloveniji postoji i poseban školski predmet religijskog obrazovanja. U svakoj od ovih zemalja nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje kao školski predmet može se razlikovati po ciljevima, opštem pristupu, sadržaju i nastavnim metodama, iako su, uopšteno govoreći, ciljevi da se prenese religijsko znanje i razumijevanje, kao i bavljenje ljudskim iskustvima" (*Schreiner, 2002. str. 97.*)⁴⁷ U tome leži suštinska razlika između nevjeroispovjednog i vjeroispovjednog pristupa religijskom obrazovanju, koje "ima fokus na formiranju identiteta učenika u pogledu religijske dimenzije".⁴⁸

Druga važna razlika između dva glavna pristupa je činjenica da je nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje stavljeno u ruke države. Odnosno, odgovornost za religijsko obrazovanje je u nadležnosti Ministarstva za obrazovanje ili lokalnih školskih vlasti koje prave nastavni plan (u Engleskoj i Velsu se to radi sa predstavnicima religijskih zajednica, nastavnicima i lokalnim političarima), pripremaju nastavne materijale i postavljaju nastavnike. Pošto religijska neutralnost države i pravo religijske slobode mora biti zagarantovano, nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama "mora biti neutralno po pitanju pogleda na svijet uključujući i religiju". To je tako da bi "ova vrsta religijskog obrazovanja" bila "jednako prihvatljiva za sve denominacije i religije".⁴⁹ Na osnovu toga, većina država sa nevjeroispovjednim pristupom religijskom obrazovanju u javnim školama "ne pruža opciju da se ne pohađa, iako je u

---

46

47

48

49

nekim zemljama data pripadnicima religijskih manjina".⁵⁰ Nastavnici su obično redovni školski nastavnici, koji su stekli dodatno znanje o religijama. U Engleskoj i Velsu, na primjer, postoji mogućnost neučestvovanja i za roditelje i za nastavnike.

Ovaj opis glavnih razlika između ovih dviju grupa evropskih zemalja "u pogledu religijskog obrazovanja u javnim školama" je, naravno, simplificiran jer zanemaruje diferenciraniji pogled koji uzima u obzir različite regionalne i lokalne kontekste religijskog obrazovanja. Neke su zemlje uključene u jednu od dviju grupa uzimajući u obzir samo predominantni pristup religijskom obrazovanju. Njemačka i Švicarska, na primjer, predstavljene su kao države gdje postoji vjeroispovijedno religijsko obrazovanje u javnim školama iako u nekim dijelovima pokrajina (Bremen, Branderburg) i kantonima (Ženeva, Neuchatel, Lucern) uopšte ne postoji vjeropispovijedno religijsko obrazovanje u javnim školama. U Francuskoj je sličan slučaj, jer vjeroispovijedno religijsko obrazovanje postoji kao izuzetak u javnim školama u Alzaku i Lorrainei (Razlog je historijski, jer 1905. godine, kada je usvojen zakon o odvajanju države i crkve, ova regija je pripadala Njemačkoj).

Svi ovi različiti pristupi religijskom obrazovanju u Evropi uslovljeni su brojnim faktorima, kao što je da li postoji ustanovljena državna Crkva (Engleska, Danska i Grčka); postojanje religijskih manjina; posebni sporazumi između predomnanto katoličkih zemalja (kao što su Italija, Austrija, Španija, Portugal, Hrvatska) i Svete Stolice; vrsta pravnog odnosa između Crkve i država; i politika nastavog plana i programa. Usprkos razlikama, postoje neke zajedničke karakteristike širom evropskih zemalja. Sve imaju neku vrstu religijskog obrazovanja u školama, i sve se suočavaju s porastom ne samo pluralizma vjerovanja, vrijednosti i stilova života među svojim stanovništvom, već i svjetovnosti društva. Naravno, još ima velikih razlika među evropskim zemljama u zemljama kao što su Irska, Grčka ili Poljska koje su homogeniraziranije nego druge u pogledu religijske pripadnosti stanovništva. Pitanje koje proizilazi iz ovoga je kako treba religijsko obrazovanje odgovoriti na ovu novu stvarnost.

Čini se da se oba glavna pristupa – vjeroispovijedni i nevjeroispovijedni – religijskom obrazovanju ne vide kao dovoljna da se spriječi takozvana "religijska nepismenost"⁵¹ novih generacija i povećanje stereotipnih i fundamentalističkih ideja, predrasuda i intolerancije u suvremenim multikulturnim i multivjerskim društvima. Čini se da je ovo istina i u državama gdje je vjeroispovijedno religijsko obrazovanje zabranjeno u javnim školama i u državama gdje je dozvoljeno. Da je drugačije, Vijeće Evrope vjerovatno ne bi predložilo reviziju školskih planova i programa i promoviranje *cross-curricular* učenja (*učenje koje uključuje svjestan napor da se primijene znanje, principi i/ili vrijednosti na više nego jednu akademsku disciplinu u*

50

51

isto vrijeme (Jacobs, 1989.) op. prev.) o raznim religijama u svim državama članicama (raspravljeno u Dijelu 4).

Preporuka Vijeća zagovara učenje o religijama kao oblik nevjeroispovijednog pristupa religijskom obrazovanju u javnim školama u svim državama članicama, uključujući i one gdje vjeroispovijedno religijsko obrazovanje već postoji.⁵² Hoće li, dakle, ovaj model biti smjernica za model u Evropi? Može li biti prihvatljiv i za druge zemlje u svijetu? Nema sumnje da ovaj pristup može biti prihvatljiv u zemljama kao što su Francuska, Slovenija, SAD i druge, ali hoće li biti prihvatljiv i za države gdje određena religija dominira kulturom i politikom? Mnoge zemlje i međunarodne organizacije pokušavaju da odgovore na ova i slična pitanja. Odgovor dat na *Konsultativnoj međunarodnoj konferenciji o školskom obrazovanju u odnosu na slobodu religije i uvjerenja* (Madrid, 2001.), je da postoji "praktična poteškoća da se unaprijedi, barem na međunarodnom nivou, prihvatanje zajedničkih kriterija o religijskom učenju dalje od onoga što je već zagarantovano u međunarodnim normativnim tekstovima" (Martinez López-Muñiz, 2003. str. 7).⁵³

4. Da li se učenje o religijama treba obavljati u školama? Ako da, zašto, šta i kako?

Nema jednostavnog odgovora na ova pitanja ni u jednom društvu ni kontekstu, niti bi se ova studija trebala krivo protumačiti da ga daje. Prema Vijeću Evrope, međutim, odgovor na pitanje učenja o religijama je "da". 1999. godine Parlamentarna skupština Vijeća Evrope u svojoj *Preporuci o religiji i demokraciji* kaže da je "Obrazovanje ključni način za borbu protiv neznanja i stereotipa. Školski i univerzitetski nastavni planovi i programi bi trebali biti hitno revidirani tako da promoviraju bolje razumijevanje raličitih religija; religijska obuka ne bi se trebala sprovoditi na uštrb lekcija o religijama kao suštinskom dijelu historije, kulture i filozofije čovječanstva." Nadalje, Parlamentarna skupština Vijeća Evrope preporučila je da države članice:

"ii) Promoviraju obrazovanje o religijama i posebice da:

- a) Uspostave učenje o religijama kao nizu vrijednosti prema kojima mladi ljudi moraju razviti različit pristup unutar okvira obrazovanja o etici i demokratskom građanstvu;
- b) Promoviraju učenje komparativne istorije različitih religija u školama, s naglaskom na njihovo porijeklo, sličnosti u nekim njihovim vrijednostima i raznolikost njihovih običaja, tradicija, praznika, itd.;
- c) Potiču učenje istorije i filozofije religija i istraživanje ovih tema na univerzitetu, paralelno sa teološkim studijima;

52

53

- d) Suraduju sa religijskim obrazovnim institucijama u svrhu uvođenja ili pojačavanja aspekata u svojim planovima i programima koji se odnose na ljudska prava, istoriju, filozofiju i nauku;
- e) Izbjegnu – u slučaju djece – bilo kakav konflikt između, od strane države promoviranog, obrazovanja o religiji i vjere porodica, kako bi se poštovala slobodna odluka porodica u ovom veoma osjetljivom pitanju".

Ova Preporuka nudi tvorcima politike referencu na pitanje da li bi se učenje o religijama trebalo obavljati u školama ili ne, barem u evropskom kontekstu. Sadržaj citirane Preporuke može biti relevantan i za otvoreno društvo. Logički temelj za uvođenje učenja o religijama u javne škole u otvorenom društvu može uključivati slijedeće argumente:

- Bez dovoljnog i objektivnog znanja o raznim religijama, djeca ne mogu razumjeti brojne aspekte date istorije, kulture, društva, i važnu ulogu religije u životu čovječanstva. Iz ovog razloga "moglo bi se čak reći da nečije obrazovanje nije potpuno bez proučavanja komparativne religije ili istorije religije i njezinog odnosa s napretkom civilizacije" (*Wood, 1984. str. 36*).⁵⁴
- Učenje o religijama pruža korisne informacije djeci i na taj način im pomaže ne samo da razumiju savremeno pluralističko, multikulturalno i multivjersko društvo, nego im pomaže da u njemu žive zajedno s drugima.
- Učenje o religijama pomaže djeci da bolje razumiju ljude s različitim vjerovanjima, kulturnim tradicijama, običajima, navikama, vrijednostima i životnim filozofijama i, zauzvrat, trebalo bi da osposobi djecu da razviju razumijevanje, toleranciju i poštovanje za druge.
- Učenje o religijama stimulira djecu u njihovom ličnom napretku i može im pomoći da steknu sposobnosti da zamisle alternativne načine života i racionalno ocijene vlastite izbore u tom pogledu.
- U onim svjetovnim državama gdje je vjeroispovjedna religijska obuka zabranjena u javnim školama zato jer je neustavna, nevjeroispovijedno učenje o religijama je jedan a možda i jedini način da se osigura da djeca budu sposobna da razviju religijsku pismenost u školama.
- U onim državama gdje postoji jedan ili više oblika vjeroispovijedne religijske obuke u javnim školama, učenje o religijama može biti ponuđeno kao alternativni školski predmet.

Ima onih koji kažu da samo učenje o religijama može obrazovati djecu na ravnodušnost o religiji u svojoj namjeri da ostane neutralno i objektivno. Oni zagovaraju da učenje o religijama, kao baratanje sa objektivnim informacijama i znanjem, "treba biti nadopunjeno s učenjem iz religije, s ciljem razumijevanja i pronalaženja vlastitog odnosa ili posvećenosti (ili protivljenja) religiji ili vjerovanju" (*Spinder*, 2002. str. 88).⁵⁵ Učenje iz religije je međutim sklizak koncept, koji može biti interpretiran u razredu kao oblik zamaskiranog vjeroispovjednog obrazovanja ili može da zapravo uključi učenike u istinski dublje i kritičko razmišljanje koje oni nalaze za motivirajuće. Drugi kažu da bi koncept o ljudskom dostojanstvu trebao ukrštati učenje o religijama sa učenjem o ljudskim pravima da bi se potakao inter-kulturalizam (*Gundara*, 2000.).⁵⁶

Dok se neka vrsta koncenzusa pomalja u Evropi o konceptu učenja o religijama, kako da se to učini ostaje predmetom široke rasprave. Još uvijek ni Vijeće Evrope ni Oslovska koalicija nisu dale specifične, praktične smjernice ili resurse o implementaciji učenja o religijama u razredu koji se mogu koristiti u svim zemljama i sistemima u Evropi. Interesantan primjer praktičnog vodiča za nastavnike religije u školovanju napravljen je u SAD i indosiran od strane konzorcija sastavljenog od više od dvadeset nevladinih obrazovnih udruženja, uključujući nekoliko sa kršćanskim, jevrejskim i muslimanskim članstvom (*Haynes*, 2001.).⁵⁷

Komparativno istraživanje o učenju i društvenom impaktu različitih pristupa i metodologija u učenju o religijama nije ni brojno ni uvjerljivo. Posebice, tvorci politike i razredni nastavnici trebaju pouzdanije smjernice za odlučivanje o tome koje religijske tradicije da pokriju u učenju o religijama, koje metodologije imaju više šanse da uključe učenike i da postignu obrazovni cilj povećanja razumijevanja sebe i drugih (umjesto da vode ka davanju etiketa ili pojačavanju stereotipa), kako da tretiraju pitanja spolova i oslikavanja uloga spolova u učenju o religijama, kako nastavnikove vlastite vrijednosti i vjerovanja ulaze u učenje o religijama, i koji su pristupi učenju o religiju prikladni za različite uzraste. Nejasno je i do koje mjere bi učenje o religijama moglo ili trebalo imati poseban oblik ili biti kombinirano sa učenjem o svjetovnoj humanističkoj filozofiji. Mogu li se kombinirati na kreativniji način?

Zanimljiv i možda relevantan primjer obrazovnog trenda i njegove implemetacije pojavljuje se u mnogim post-komunističkim tranzicijskim društvima, staro "moralno obrazovanje" ili ideološki predmeti u nastavnim planovima i programima (pogledaj Dio 2 ove studije) brzo su zamijenjeni novim predmetima, koji stavljaju naglasak na obrazovanje o demokraciji. U početku, mnogi programi su jednostavno promijenili "činjenice" o komunizmu u veoma didaktičan pristup učenja o demokraciji. Bez stvaranja modela demokratskog ponašanja i iskustva u predavanju i učenju – da ne

---

55

56

57

pominjemo u upravljanju i vođenju cijele škole – kritičari su govorili, obrazovno iskustvo neće postići željeni rezultat učenja o demokraciji i demokratskom građanstvu.

Ova perspektiva i kriticizam bi se logično mogli proširiti na pitanje učenja o religijama i pitanje religije i obrazovanja šire. Ako mladi ljudi jednostavno nauče činjenice o različitim religijskim tradicijama i sistemima vjerovanja, bez razvijanja svijesti i razumijevanja svojih vlastitih vrijednosti, pogleda na svijet, izbora i slično, hoće li ovo biti dovoljan rezultat učenja? Ako se učenje o različitim religijama dešava u razredu, a različite poruke se šalju kroz politiku i stavove prema religijskom simbolizmu i prakticiranju religije u školama i školskoj zajednici, kako se tolerancija i razumijevanje stvarno mogu postići?

Mnoge zemlje u tranziciji u Evropi i bivšem Sovjetskom Savezu prave pomak od zatvorenih društava ka otvorenim društvima. Stvaraoci politike teže da transformiraju svoje obrazovne sisteme na takav način da novi pristupi učenju odražavaju, podržavaju i na neki način vode politički, ekonomski i društveni razvoj. U mnogim post-komunističkim zemljama, ovaj pomak podrazumijeva pre-orijentaciju obrazovne politike i prakse prema cjelovitijem pristupu školovanju, usmjerenom na učenika. Programi za pomoć obrazovnoj reformi mogu zagovarati za pomak u politici i praksi prema metodologijama predavanja/učenja koje promoviraju program za rano djetinjstvo u kojemu je dijete u centru, kritičko mišljenje, debatu, omladinsku inicijativu i društvenu inkluziju.

U programima je inherentan pomak od pristupa učenju "faktologije" propisane od strane države, orijentirane na nastavnika, bazirane na znanju i pamćenju, i pamćenju koji su bili dominantni u prethodnim sistemima. Umjesto toga, novi programi i metodologije forsiraju raznolikije i više konstruktivističke pristupe razvoju nastavničkih pristupa i pristupa učenju, s velikom pažnjom posvećenom kritičkom razmišljanju, rješavanju problema, debati i dijalogu o "stvarnim" pitanjima, izborima učenja i iskustvenim pristupima – širokom spektru kognitivnih sposobnosti i potencijala djece.

Uzimajući u obzir ove "vrijednosti" otvorenog društva u obrazovnoj politici i praksi, čini se vrijednim razmotriti potencijalne dobiti efektivnog učenja o religijama – ili barem omogućiti učešće učenika u etičkim i drugim pitanjima koja su nerazdvojan dio religijskih tekstova i prakse – u školskim sistemima. Posebna pažnja bi se trebala posvetiti identificiranju sadržaja i metodologija koje potiču razumijevanje sebe i drugih, povezivanju predavanja i učenja s učenikovim vlastitim vrijednostima i etičkim izborima, i doprinosu razvoju i oblikovanju školske zajednice kao mikrokozma otvorenog društva.

5. Koja je primjerena uloga države (i njenog odnosa sa religijskim institucijama) s obzirom na religiju i školovanje u otvorenom društvu?

U otvorenom društvu, primjerena uloga države u vezi njenog odnosa sa religijskim institucijama je da garantira njihova grupna prava, kao i pojedinačna prava njihovih članova. S druge strane, državi nije dozvoljeno da ograniči slobodu religioznih grupa i institucija da osnuju privatne religijske škole kao sredstvo osiguravanja prenošenja određenih religijskih tradicija i razvijanja jake posvećenosti tom specifičnom načinu života. Kontroverzno pitanje je da li bi država trebala garantirati ovu slobodu i religijskim sektama. Iako je nekada teško razlučiti religije od sekta, politika u nekim zemljama (Austrija, Belgija, Francuska, Njemačka) je zasnovana na razlici između njih. U takvim slučajevima, neke religijske sekte i kultovi nemaju ista prava kao članovi takozvanih tradicionalnih religija. Ipak, prava sekta i kultova mogu biti ograničena samo ako su ta ograničenja "propisana zakonom i neophodna za zaštitu javne sigurnosti, reda, zdravlja ili morala ili fundamentalnih prava i sloboda drugih" (UN *Deklaracija o eliminaciji svih oblika netolerancije i diskriminacije baziranih na religiji ili vjerovanju, članak 1.3.*).⁵⁸

S druge strane, država bi trebala uspostaviti model obrazovanja u javnim školama koji spriječava indoktrinaciju (kao povredu prava roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima) i ulijeva razumijevanje, toleranciju, poštovanje za pluralističko društvo, i obrazuje učenike o principu religijske slobode kao jednog od fundamentalnih elemenata slobode i demokracije.

U takvom modelu obrazovanja u javnim školama, religijsko obrazovanje bi se moglo smatrati za promoviranje tolerancije i razumijevanja između pojedinaca, grupa i nacija prenošenjem "znanja i vrijednosti koji se odnose na sve religijske trendove, na inkluzivan način, tako da pojedinci shvate da su dio iste zajednice i da nauče da stvore svoj vlastiti identitet u harmoniji sa identitetima koji su različiti od njihovog" (Studijski izvještaj, 2002. str. 87).⁵⁹

Zanimljiv skorašnji slučaj preinačavanja uloge države s obzirom na religiju i školovanje dogodio se u Južnoj Africi, gdje je sačinjena sveobuhvatna nova politika nakon decenije konsultacija između države, religijskih institucija i drugih zainteresovanih strana a implementacija počinje početkom ove godine. Karakterizirana je kao «kooperativni model», koji kombinira ustavno odvajanje s uzajamnim priznavanjem. Neke od pretpostavki u osnovi politike su: uloga religije u javnim školama mora teći direktno iz srži ustavnih vrijednosti državljanstva i ljudskih prava; da javna škola ima obrazovnu odgovornost za poučavanje i učenje o religiji na načine koji su različiti od religijskog učenja koje se dobija kod kuće, od porodice i religijske zajednice; da je religijsko obrazovanje zaseban akademski program sa jasnim obrazovnim namjerama i ciljevima za poučavanje i učenje o religiji, religijama, i religijskoj raznovrsnosti u Južnoj Africi i u svijetu; i da je religijsko obrazovanje ne samo obrazovanje o vrednovanju

---

58

59

tradicija nego i o tradicijama vrijednosti (Politika o religiji u obrazovanju, 2003.). Politika uključuje odredbe za uključivanje poučavanja o religijama u školski plan i program (posebno jer je povezana sa etikom u demokraciji), obuku edukatora iz područja predmeta i ocjena rezultata učenja, kao i odredbe u odbranu od indoktrinacije, nejednakosti i diskriminacije u drugim aspektima religije i školske zajednice.

Čini se da je najprimjereniji oblik religijskog obrazovanja kojeg država može ponuditi u otvorenom društvu u javnim školama svim učenicima, bez obzira na religijska ili filozofska uvjerenja njihovih roditelja, možda nevjerospovijedno poučavanje o religijama. Pošto je ovaj pristup religijskom obrazovanju neutralan u odnosu na sadržaj istine u različitim religijama, trebao bi biti prihvatljiv ne samo za državu koja želi biti neutralna u religijskim stvarima i ne želi davati prednost jednoj ili drugoj religiji, nego i za makar neke države koje nisu neutralne u ovom pogledu. Činjenica da u takvoj državi postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama također nije dovoljan razlog za zabranu nevjerospovijednog učenja o religijama u javnim školama. Smjernice za poučavanje o religiji koje država mora uzeti u obzir (prema J.V. Panoch, koji je izvukao suštinu odluka američkog Vrhovnog suda o obliku religijskog obrazovanja, koje može biti dozvoljeno u takvoj striktno svjetovnoj državi, gdje je vjeroispovjedno religijsko obrazovanje zakonom zabranjeno u javnim školama), su sljedeće:

«Škola može biti pokrovitelj studija o religijama, ali ne i pokrovitelj upražnjavanja religije.

Škola može izložiti učenike svim religijskim pogledima, ali ne nametati nijedan poseban pogled.

Pristup škole religijama mora biti onaj obuke, a ne indoktrinacije.

Funkcija škole je da obrazuje o svim religijama, ne da preobraća na bilo koju religiju.

Pristup škole religijama treba biti akademski, a ne vjerski.

Škola mora učiti ono što svi ljudi vjeruju, ali ne učiti učenika šta on treba vjerovati.

Škola treba stremiti ka svjesnosti učenika o svim religijama, ali ne treba vršiti pritisak da učenik prihvati bilo koju religiju.

Škola treba nastojati da informira učenika o raznim vjerovanjima, ali ne treba nastojati da ga prikloni ijednom vjerovanju» (*Kirkpatrick*, 1984. str. 119-120).⁶⁰

Naravno, upotreba izraza «sve religije» ne implicira da učenje o religijama u javnim školama mora da se bavi sa svim postojećim religijama, nego da mora da se bavi sa širokim spektrom religija i idealno barem onima koje se upražnjavanju u dotičnoj zemlji. Dakle, cilj učenja o religijama ne treba biti da se pokrije što što je moguće više religija. Postavlja se pitanje da li je pristup sticanja informacija o religijama sam po sebi dovoljan. Neki zastupaju mišljenje da cilj mora biti da se učeniku daju vještine i stavovi

(Jackson, 2004.).⁶¹ Čak i tamo gdje država garantira takav oblik nevjeroispovijednog religijskog obrazovanja u javnim školama, međutim, mogu nastati problemi.

Dvije od ovih potencijalnih zamki zaslužuju spomen ovdje. Prva je povezana sa religijskim pridržavanjem, a druga sa religijskim simbolima. Obe predstavljaju ozbiljan izazov sa države kao što su Francuska i SAD. U Francuskoj, sve religijske aktivnosti su zabranjene u javnim školama. U SAD, molitva i pobožno čitanje Biblije zabranjeni su u javnoj školi, ali učenici imaju pravo da se mole «na način koji ne uznemirava druge, kad nisu uključeni u školske aktivnosti ili obuku, podložno pravilima koji se normalno primjenjuju u datoj sredini.»⁶² Učenici mogu također čitati svoje Biblije ili druge religijske tekstove, «pomoliti se prije obroka», razgovarati sa, i pokušati da ubijede svoje vršnjake o religijskim temama», učestvovati prije ili poslije škole u događajima sa religijskim sadržajem», i «izraziti svoje mišljenje o religiji u obliku domaće zadaće, umjetničkih radova, i drugih pismenih ili usmenih zadataka.»⁶³ Međutim, «službena lica škole ne mogu ovlastiti ili organizirati molitvu na diplomatskoj svečanosti, niti organizirati religijsku predaju bakalaureata.»⁶⁴ Također je važno da su «nastavnici i školska administracija, kada postupaju po tim funkcijama, predstavnici države i da im je zabranjeno odredbom vlasti nagovaranje ili ohrabrivanje religijske aktivnosti, i učestvovanje u takvim aktivnostima sa učenicima. Nastavnicima i administrativnom osoblju je također zabranjeno da odvrćaju od neke aktivnosti zbog njenog religijskog sadržaja, i od nagovaranja ili ohrabrivanja antireligijskih aktivnosti.»⁶⁵

Drugi problem je u vezi sa religijskim simbolima. U SAD, «Učenici mogu izložiti religijske poruke na dijelovima svoje odjeće u istoj mjeri u kojoj im je dozvoljeno da izlažu druge usporedive poruke», ali «škole imaju znatnu slobodu u prilagođavanju politike u odnosu na oblačenje učenika.»⁶⁶ Da li je dozvoljeno nastavnicima da nose religijsku odjeću ili simbole u javnim školama nije jasno. Prema nekim odlukama suda, odgovor je ne; prema drugima, dozvoljeno je (*Russo*, 2003. str. 15-16).⁶⁷ U Francuskoj, nastavnicima je zabranjeno da nose religijske ili političke simbole u javnim školama u svrhu zaštite učiničke slobode savjesti i edukativne uloge njihovih roditelja.⁶⁸ Donedavno, učenicima je bilo dozvoljeno da nose nenametljive religijske simbole ukoliko oni ne uključuju provokaciju, propagandu, obraćenje ili pritisak na druge. Ove godine (2004) primijenjen je zakon koji zabranjuje sve očite znakove religijskih vjerovanja, uključujući islamske marame, velike kršćanske križeve, i jevrejske kapice u javnim školama. Pitanje granica prava na izražavanje nećijih religijskih vjerovanja nošenjem religijskih simbola u javnim školama je sada kontroverzno u drugim državama.

61
62
63
64
65
66
67
68

Slična debata i parničenja su pokrenute stavljanjem križeva na zidove učionica u javnim školama u Njemačkoj i Italiji.

Pitanje primjerene uloge države u vezi sa odnosom sa religijskim institucijama i obrazovanju u otvorenom društvu nije ograničeno, međutim, na garantiranje prethodno pomenutoj grupi i pojedinačnim pravima u javnim školama. Pitanje je također relevantno za privatne religijske škole. Unutar okvira privatnog školovanja, država ima obavezu da garantira pravo roditelja da izaberu i, ako je potrebno, da osnuju privatne religijske škole kao sredsva da osiguraju da će obrazovanje njihove djece u školi biti u skladu sa njihovim religijskim uvjerenjima. Ovo roditeljsko pravo, kako je prije pomenuto, je priznato u nekom međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, iako to pravo nije neograničeno. Naprotiv, roditeljima je dozvoljeno da izaberu samo one privatne škole «koje su u suglasnosti s onim minimumom obrazovnih standarda kako je određeno ili odobreno od strane države» (*Međunarodna odredba o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*, članak 13.3). Dakle, država je, prema gore navedenom međunarodnom dokumentu, ne samo obavezna da dozvoli slobodu roditelja na izbor nego i da je ograniči. Ovo ograničenje se čini opravdanim i isto tako neophodnim, barem sa tradicionalne liberalne tačke gledišta, ako je razlog zbog kojeg država koristi moć protiv slobodne volje roditelja da spriječe nanošenje štete njihovoj djeci i da zaštite osnovna prava djece.

Kontroverza oko slobode roditelja da izaberu privatne škole počinje kada se postavi pitanje u kojoj mjeri je zakonito da se ograniči to pravo. Ako ova ograničenja idu predaleko, onda sloboda roditelja na izbor škole može biti prekršena. Ako restrikcije slobode roditelja na izbor škole ne idu dovoljno daleko, onda prava djece mogu biti prekršena. Kada roditelji biraju privatne škole u skladu sa svojim vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima, oni obično izaberu privatne religijske škole. Neke negativne posljedice nedovoljne restrikcije ovog prava roditelja određivanjem minimuma obrazovnih standarda za škole koje roditelji mogu da izaberu, su opisane u Dwyerovoj skorašnjoj analizi školovanja u nekim privatnim religijskim školama u SAD. On naglašava da državna regulacija privatnih škola nije dovoljna da osigura da sadržaj obuke i tretman djece u ovim školama bude konzistentan sa najboljim interesima djeteta. Obrazovne prakse u nekim katoličkim školama a posebno u nekim protestantskim, fundamentalistička kršćanska škola je, po njegovom mišljenju, štetna za djecu zbog povrede i pretjerane restrikcije osnovnih sloboda djece, obrazovne deprivacije i gušenja intelektualnog razvoja, njegovanja netolerancije i dogmatizam,⁶⁹ kao i nanošenja emotivne štete (*Dwyer*, 2001. str. 20-44).⁷⁰

Ako je ovo istina, onda je jasno da minimalni standardi, koje država može nametnuti privatnim školama prema dokumentima o međunarodnim ljudskim pravima, nisu uvijek dovoljni za zaštitu djece od štetnih posljedica izbora škole njihovih roditelja.

69

70

S druge strane, postoji također i osnovana sumnja o tome da li obrazovni standardi, na primjer, štite «pravo djeteta na otvorenu budućnost», odnosno, pravo djece da dosegnu zrelost «sa što je moguće više opcija, prilika i prednosti» (*Feinberg*, 1994. str. 7)?⁷¹

Za mnoge roditelje, opcija upisivanja djece u privatne religijske škole se vidi kao najbolji put da se osigura kvalitetno obrazovanje njihove djece. I katolička crkva zauzima istu poziciju. Iz ovog razloga i Crkva i neki roditelji interpretiraju pravo biranja privatnih škola kao pozitivno pravo. Dakle, odlučno pitanje ovdje je da li je pravo pozitivno ili negativno. Razlika je veoma bitna za obrazovnu politiku kao i privatne škole. Ako se interpretira kao negativno pravo, onda država mora štiti samo slobodu izbora roditelja. Ali ako se tumači kao pozitivno pravo, onda država ne samo da ima dužnost zagaranovanja ovog roditeljskog prava kao ljudskog i zakonitog prava, nego i da obezbijedi javne subvencije da se osiguraju konkretni uslovi za njegovo ostvarivanje.

Interpretacija prava roditelja na izbor škole kao pozitivnog prava snažno se zagovara od strane Katoličke crkve. U Deklaraciji o kršćanskom obrazovanju, pod nazivom *Gravissimum educationis*, koju je proglasio 1965. godine papa Pavle VI, kaže se: «Roditelji koji imaju primarno i neotuđivo pravo i dužnost da obrazuju svoju djecu moraju uživati istinsku slobodu izbora škola. Otuda, javna vlast, koja ima obavezu da zaštiti i brani prava građana, mora se pobrinuti, u svojoj brizi za distributivnu pravdu, da se plate javne subvencije na takav način da su roditelji istinski slobodni da izaberu prema svojoj savjesti škole koje žele za svoju djecu» (I, 6. 1).⁷²

Poput Katoličke crkve, Evropski parlament je u svojoj *Rezoluciji o slobodi obrazovanja u Evropskoj Zajednici (1984.)* također pozvao na priznavanje prava roditelja da biraju privatne škole kao pozitivnog prava. U skladu sa pravom na slobodu obrazovanja i poučavanja, roditelji imaju, kako kaže Evropski parlament, pravo «da izaberu školu za svoju djecu dok djeca to ne mogu sama uraditi» (ibid., I,7.4)⁷³, a država ima dužnost «da obezbijedi potrebna sredstva za državne ili privatne škole» (ibid., I, 7. 4). Države članice će također «trebati da obezbijede finansijska sredstva kako bi se ovo pravo moglo upražnjavati u praksi, i da daju potrebnu novčanu pomoć da omogućе školama da izvrše svoje zadatke i ispune svoje dužnosti pod istim uslovima kao u odgovarajućim državnim institucijama, bez diskriminacije u vezi sa administracijom, roditeljima, učenicima ili osobljem» (ibid., I, 9.1.).⁷⁴

Evropska komisija i Evropski sud za ljudska prava, međutim, imaju dijametralno suprotne poglede. U nekoliko slučajeva gdje je roditeljski izbor škole bio predmet njihovih presuda, Sud je jasno naveo da *Prvi protokol* Evropske konvencije o ljudskim pravima, koji kaže da nitko neće biti lišen prava na obrazovanje u skladu sa njihovim vlastitim religijskim i filozofskim uvjerenjima, «ne nameće nikakvu obavezu državi da

---

71

72

73

74

osnuje na vlastiti trošak ili da subvenira obrazovanje bilo kojeg određenog tipa ili na bilo kojem određenom nivou: nijedan roditelj ili grupa roditelja ne može insistirati na osnivanju nove škole određenog tipa, ili državnu subvenciju za postojeću školu, koja pruža obrazovanje suglasno sa određenom kulturnom ili religijskom ili vjerskom tradicijom, ili bilo koju određenu akademsku specijalizaciju» (*Meredith*, 1992., str. 26; *Heymanns, Verlag*, 1985. str. 827-828).⁷⁵

Ali ovo ne znači da je ugovornim državama zabranjeno da subveniraju privatne škole. Protokol ostavlja nedirnutom slobodu države da subvenira privatne škole ili da se uzdrži od toga (*Heymanns, Verlag*, 1985. str. 791). Dakle, moguće je zaključiti da je u krajnjoj instanci do države da odluči da li će se roditeljsko pravo na biranje privatne škole tretirati kao pozitivno ili negativno.

Zavisno od pristupa religijskom obrazovanju u datoj zemlji, država može preuzeti uloge, kao što su pravljenje ili odobravanje nastavnog plana i programa ili tekstova koji se tiču religijskog obrazovanja, postavljanje i status religijskog obrazovanja unutar školskog rasporeda, politika u vezi sa kvalifikacijama i upošljavanju nastavnika religijskog obrazovanja kao predmeta, i procjene rezultata učenja vezanog za religiju i školovanje. U ovom trenutku izgleda da ne postoji spreman sažetak komparativnih pristupa ovim pitanjima politike ili pojave bilo kakvog koncenzusa o tome šta je primjerena uloga države u otvorenom društvu po ovim pitanjima.

Mogući zaključci o religiji i školovanju u otvorenom društvu

Pošto je namjera ove studije da informira dijalog i prikupi korisne reference i komparativne informacije, autori su vrlo pažljivi u donošenju čvrstih zaključaka o religijskom obrazovanju u Evropi i šire. Ipak, studija pokušava da obradi neka ključna pitanja o religiji i školovanju *u otvorenom društvu*.

Ovaj dio je dakle uključen da se sumariziraju neki mogući zaključci autora, za koje se nadaju da će potaći dalju diskusiju i prikupljanje informacija od strane onih koji prave politiku i i onih koji je sprovede. Je li moguće donijeti zaključak?

- a) **U filozofiji otvorenog društva, nijedno pojedinačno vjerovanje ili sistem vjerovanja nema monopol na istinu. Stoga, bilo koje religijsko obrazovanje u školama koje uključuje indoktrinaciju i/ili na drugi način poučava/uči sistem vjerovanja kao apsolutnu istinu je suprotan izgradnji funkcionalnog otvorenog društva.**
- b) **U otvorenom društvu, primjerena uloga države u vezi sa svojim odnosom sa religijskim institucijama je da garantira njihova grupna**

75

prava, kao i pojedinačna prava njihovih članova. S jedne strane, državi nije dozvoljeno da ograničava slobodu religijskih grupa i institucija da osnuju privatne religijske škole kao sredstvo osiguranja prenošenja određene religijske tradicije i razvijanja jake posvećenosti tom specifičnom načinu života. S druge strane, država bi trebala ustanoviti model obrazovanja u javnim školama koji bi spriječavao indoktrinaciju (kao kršenje prava roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima) i da ulije razumijevanje, toleranciju, poštovanje pluralističkog društva, i obrazuje učenike o principu religijske slobode kao jednog od osnovnih elemenata slobode i demokracije.

- c) Odnos između pojedinačnih prava, religije i školovanja je određen u međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima. Čisto zakonski pristup ljudskih prava religiji i školovanju u otvorenom društvu, međutim, može ne biti dovoljan da informira i vodi odluke o obrazovnim aspektima djetetovog života. Postoje neke dvosmislenosti između Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Konvencije o pravima djeteta, posebno o pravima djece i roditelja u vezi djetetovog obrazovanja.
- d) Ne postoji «međunarodni» ili «evropski standardni» model religijskog obrazovanja u javnim školama. Postoji spektar pristupa i politika. Usprkos ovim razlikama, postoje neke zajedničke karakteristike u svim evropskim zemljama. Sve imaju neku vrstu religijskog obrazovanja u školama, i većina društava se suočava sa povećanjem pluraliteta u vjerovanjima, vrijednostima i stilovima života među svojim stanovništvom. Pitanje koje se postavlja u mnogim sistemima danas je kako bi religijsko obrazovanje trebalo odgovoriti na ovu novu stvarnost.
- e) Poučavanje o religijama kao nevjeroispovjedni model religijskog obrazovanja *može* biti primjerena politika za otvoreno društvo. Pitanje se, međutim, postavlja da li je učenje o religijama, samo po sebi, dovoljno i da li će zapravo razviti toleranciju i društvenu koheziju. Izgleda da mnogo toga zavisi o nastavnoj perspektivi i metodama. Moguće je da obevezni, nevjeroispovjedni model učenja o religijama, u kojemu je učenje orijentirano na gledišta samo jedne religijske tradicije, može biti «zamaskirano» vjeroispovjedno obrazovanje, s namjerom ili efektom indoktrinacije ili prihvatanja jednog sistema vjerovanja.
- f) Korisno je razmotriti potencijalne dobiti efektivnog učenja o religijama – i pomaganja učenicima da se uključe u etička i druga

pitanja inherentna religijskim tekstovima i praksama - u školskim sistemima. Posebnu pažnju bi trebalo obratiti identifikaciji sadržaja i metodologija koje potiču razumijevanje sebe i drugih, postaviti poučavanje i učenje u odnos sa učenikovim vlastitim vrijednostim i izborima vrijednosti, i doprinijeti razvoju i oblikovanju školske zajednice kao mikrokozma otvorenog društva.

- g) Potrebno je provesti komparativno istraživanje o učenju i društvenom uticaju različitih pristupa i metodologija poučavanja o religijama. Donosioci politike i izvršioци razredne nastave trebaju pouzdanije smjernice i dokaze u svrhu odlučivanja da li da prihvate takvu politiku, kako da pristupe sadržaju i materijalu iz religijskih tradicija koje treba pokriti u učenju o religijama, koje metodologije će najvjerojatnije angažovati učenike i da postignu obrazovni cilj povećanja razumijevanja sebe i drugih i povećanje tolerancije (umjesto da vodi davanju etiketa i pojačavanju stereotipa), kako da postupaju po pitanjima spolova i oslikavanju uloga spolova u učenju o religijama, kako se nastavnikove vlastite vrijednosti i vjerovanja uklapaju u učenje o religijama, i koji su pristupi učenju o religiji primjereni za različite uzraste.
- h) S obzirom na stalne nalaze i debate u naukama – o obrazovanju, o kapacitetima mozga, o psihologiji i drugim poljima – šira diskusija o unutarnjem životu, duhovnosti i njihovoj ulozi u kreiranju vrijednosti i stavova zaslužuje pažnju u istraživanju i dijalogu javne politike.

Fusnote:

- 1 Obrazovanje i religija: Putevi tolerancije, *Prospects*, Tromjesečni pregled comparativnog obrazovanja, izdanje XXXIII, broj 2, IBE, UNESCO, jun 2003.
- 2 Bogomilova Todorova, N (2003.): Razmatranje o suvremenom religijskom «preporodu». Religija, sekularizacija, globalizacija u: Teme, broj 4, Univerzitet u Nišu.
- 3 Anzar, U. (2003.): Islamsko obrazovanje, Kratka historija medresa sa komentarima na nastavni plan i program i trenutnim pedagoškom praksama, dostupno na www.uvm.edu/~envprog/madrassah/madrassah-history.pdf.
- 4 Pozicioni dokumenti država članica, pripremni materijali prikupljeni za konferenciju «Religijske dimenzije interkulturološkog obrazovanja», Oslo, Norveška, 6-8 jun 2004., organiziran u okviru predsjedavanja Norveške Ministarskim odborom Vijeća Evrope.
- 5 Delors, J. (1996.): Učenje: Unutrašnje blago, izvještaj za UNESCO od strane Međunarodne komisije o obrazovanju za dvadeset i prvo stoljeće, UNESCO Publishing.
- 6 Izraz «religijska nepismenost» je, na primjer, nedavno upotrebljen u članku koji je napisao Martinez López-Muñiz, J.L. (2003.): «Religija kao obavezan predmet u državnim školama: Zakonska i komparativna analiza», u: European College, Evropski kulturni i obrazovni forum, Bruž, 18-21 decembar 2003., str. 6, kao i u: Debraz, R. (2002.): *L'enseignement du fait religieux dans l'Ecole laïque*, Odile Jacob, Paris. Prije njih Kirkpatrick, J. R. napisao je da je Amerika ignoriranjem uloge religije u nastavnom planu i programu, «odgojila djecu koja su religijski nepismena» (Kirkpatrick, J.R: «Javne škole i američko naslijeđe religijske slobode i religijskog pluralizma», u: James E., Jr. Wood (1984.): Religija, država, i obrazovanje, Baylor University Press, Waco, str. 118).
- 7 Kallioniemi, A. (2004.): Evropska rješenja za religijsko obrazovanje i scenariji za razvoj finskog modela, Univerzitet u Helsinkiju, Odjel za obrazovanje nastavnika.
- 8 Jackson, R. (2004.): Ponovno razmatranje religijskog obrazovanja i pluraliteta, *Issue in Diversity and Pedagogy*, Falmer Press, London.
- 9 Jackson, R. (1997.): Religijsko obrazovanje: Interpretativni pristup, London, Hodder and Stoughton.
- 10 Wolman, R.N. (2001.): Razmišljanje dušom. Duhovna inteligencija i zašto je ona važna, Harmony Books, New York; i Zohar D., Marshal I. (2000.): SQ – Duhovna inteligencija, krajnja inteligencija, Bloomsbury, London.
- 11 Gardner, H. (1999.): Novi okvir inteligencije, Basic Books, New York.
- 12 Zohar D., Marshal I. (2000.): SQ – Duhovna inteligencija, krajnja inteligencija, Bloomsbury, London.
- 13 Hay, D., Nye, R. (1998.): Duh djeteta, Harper Collins, London.
- 14 Reference: OECD (2002.): Razumijevanje mozga: Prema novoj nauci o učenju, Pariz; Izvještaj istraživanja mozga i vodećih nauka, «Emocije i učenje» simpozijum, 3. decembar 2003., održan u Psihijatrijskoj bolnici – Univerzitet u Ulmu, Njemačka, organiziran od strane OECD-a; www.oecd.org/department/0,2688,en_2649_14935397_1_1_1_1_1,00.html.
- 15 «Danas obrazovni sistem djelomično pokreću dvije glavne snage, jedna je industrija mjerenja, a druga je stremljenje društvenoj koheziji, pitanje koje se pojavilo samo u zadnjih pet godina. O ekonomiji znanja se, naravno, još uvijek danas naveliko govori.

Postoji također urgentna potreba za razvojem Obrazovnog sistema istraživanja i razvoja u više naučni i dokazni sistem, pritom, i s posebnom pažnjom na istraživanje mozga, upotreba Kvantne teorije ne bi se trebala izbjegavati. Postoji potreba da se prouče drugi modeli kao što je medicinsko polje gdje je istraživanje bazirano na dokazima i nauci.

Postoje ohrabrujući znaci za otvoreni dijalog o emocijama i učenju koje sada stavlja pred nas veliki izazov da istražimo uticaje na obrazovanje uzimajući pristup baziran na dokazima i nauci» (Bengtsson Jarl, Konsultant, OECD –CERI u : Izvještaj o istraživanju mozga i vodećih nauka, «Emocije i učenje» simpozijum, 2003. OECD).

16 Wright, A. (200): Duhovnost i obrazovanje, RoutledgeFalmer, London i New York.

17 Hobson, P.R., Edwards, J. S. (1999.): Religijsko obrazovanje u pluralističkom društvu, Woburn Press, London, str. 17-18.

18 Astlez, J (1994): Filozofija krišćanskog religijskog obrazovanja, *Religious Education Press*, Birmingham, str. 13-14.

19 Batelaan, P. (2003.): Inter-kulturno obrazovanje i izazov religijske raznovrsnosti i dijalog u Evropi, konceptualni okvir pripremljen za Vijeće Evrope, Upravni odbor za obrazovanje, Strazbur, drugi sastanak, 22-23 septembar 2003.

20 Jackson, R. (1997.): Religijsko obrazovanje: Interpretativni pristup, London, Hodder and Stoughton.

21 Institut otvorenog društva (www.soros.org).

22Ova je knjiga «duboko uticala na Georga Sorosa, osnivača Instituta otvorenog društva, i upravo na konceptu otvorenog društva je Soros bazirao svoje filantropske aktivnosti» (www.soros.org).

23Popper, K.R. (1995): Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, I, Routledge, London, str. 186.

24 Ibid, str. 216.

25 Popper, K. R. (1989.): *Il futuro è aperto*, Rusconi, Milano, str. 176.

26 Popper, K. R. (1995.): *Il mito dela cornice*, Il Mulino, Bolonja, str. 150.

27 *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*

1. Svatko ima pravo na slobodu misli, savjesti i religije. Ovo pravo uključuje slobodu imanja ili usvajanja religijskog opredjeljenja ili vjerovanja po svom izboru, i slobodu, ili pojedinačno ili u zajednici s drugima i javno i privatno, da manifestuje svoje religijsko opredjeljenje ili vjerovanje kroz bogoštovlje, pridržavanje crkvenih običaja, prakticiranje i poučavanje religije.
2. Nitko neće biti izložen prisili, koja bi ugrozila njegovu slobodu da ima ili usvoji religijsku ili vjerovanje po svom izboru.
3. Sloboda manifestacije nečijeg religijskog opredjeljenja ili vjerovanja može biti podložna samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna su za zaštitu javne sigurnosti, reda, zdravlja, ili morala ili osnovnih prava i sloboda drugih.
4. Države potpisnice sadašnjeg Ugovora obavezuju se na poštovanje slobode roditelja i , gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa svojim vlastitim uvjerenjima (član 18).

Konvencija o pravu djeteta

1. Zemlje učesnice će poštovati pravo djeteta na slobodu misli, savjesti i religije.
2. Zemlje učesnice će poštovati prava i dužnosti roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja, da obezbijede usmjerenje djeteta u upražnjavanju njezinog ili njegovog prava na način konzistentan sa rastućim kapacitetima djeteta.
3. Sloboda manifestacije nečije religije ili vjerovanja može biti podložna samo onim ograničenjima koja su propisana po zakonu i neophodna su za zaštitu javne sigurnosti, reda, zdravlja ili morala, ili osnovnih prava i sloboda durgih (član 14).

Evropska konvencija o ljudskim pravima, Protokol I konvencije

U izvršavanju bilo koje funkcije koju zauzima u odnosu na obrazovanje i poučavanje, država će poštovati pravo roditelja da osiguraju takvo obrazovanje i poučavanje koje je u skladu sa njihovim vlastitim religijskim i filozofskim uvjerenjima (član 2).

Deklaracija o elimiminisanju svih oblika intolerancije i diskriminacije baziranih na religiji ili vjerovanju

1. Roditelji, ili kao što može biti slučaj, zakonski staratelji djeteta imaju pravo da organiziraju život unutar porodice u skladu sa njihovom religijom ili vjerovanjem i imajući na umu moralno obrazovanje po kojem vjeruju da njihovo dijete treba biti odgojeno.
2. Svako dijete će uživati pravo pristupa obrazovanju po pitanju religije ili vjerovanja u skladu sa željama svojih roditelja ili, ako je to slučaj, zakonskih staratelja, i neće morati da uči o religiji ili vjerovanju protivno željama svojih roditelja ili zakonskih staratelja, imajući najbolji interes djece kao vodeći princip.
3. Dijete će biti zaštićeno od bilo kojeg oblika diskriminacije na osnovu religije ili vjerovanja. Bit će odgojeno u duhu razumijevanja, tolerancije, prijateljsva među narodima, mira i univerzalnog bratstva, poštovanja slobode religije ili vjerovanja drugih, i u potpunoj svijesti da njegova energija i talenti trebaju biti u službi drugih ljudi.
4. U slučaju djeteta koje nije u brizi roditelja ili zakonskih staratelja, potreban obzir će biti uzet o željama koje izrazi ili bilo kojem drugom dokazu njegovih želja po pitanju religije ili vjerovanja, imajući najbolji interes djeteta kao vodeći princip. .
5. Prakticiranje religije ili vjerovanja uz koje je dijete odgojeno ne smije biti opasno po njegovo fizičko ili mentalno zdravlje ili za njegov potpun razvoj, uzimajući u obzir član 1, paragraf 3, sadašnje Deklaracije (član 5).

Međunarodni sporazum o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima

Zemlje potpisnice sadašnjeg sporazuma se obavezuju da će poštivati slobodu roditelja i , gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja da izaberu škole za svoju djecu, druge od onih

ustanovljenih od strane javnih vlasti, koje su u skladu sa onim minimumom obrazovnih standarda koji su postavljeni ili odobreni od strane države i da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa svojim vlastitim uvjerenjima. (član 13.3).

Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju

Neophodno je poštovati slobodu roditelja i , gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja, prvo da izaberu za svoju djecu institucije druge od onih održavanih od strane javnih vlasti ali koje su u skladu s onim minimumom obrazovnih standarda propisanih ili odobrenih od strane nadležnih vlasti i drugo, da osiguraju način koje je konzistentan sa procedurama koje se primjenjuju u državi za primjenu zakona, religijskog i moralnog obrazovanja djece u skladu s njihovim vlastitim uvjerenjima; i nijedna osoba ili grupa ne smiju biti natjerani da prime religijsku obuku inkonzistentnu sa njihovim uvjerenjem (član 5.1b).

28 Deklaracija o eliminisanju svih oblika intolerancije i diskriminacije na osnovu religije ili vjerovanja, 1960., član 5.

29 «Zemlje potpisnice sadašnjeg sporazuma se obavezuju da će poštivati slobodu roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja da izaberu škole za svoju djecu, druge od onih ustanovljenih od strane javnih vlasti, koje su u skladu sa onim minimumom obrazovnih standarda koji su postavljeni ili odobreni od strane države i da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa svojim vlastitim uvjerenjima» (Međunarodni sporazum o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima, 1966, član 13.3).

«Neophodno je poštovati slobodu roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja, prvo da izaberu za svoju djecu institucije druge od onih održavanih od strane javnih vlasti ali koje su u skladu s onim minimumom obrazovnih standarda propisanih ili odobrenih od strane nadležnih vlasti i drugo, da osiguraju način koje je konzistentan sa procedurama koje se primjenjuju u državi za primjenu zakona, religijskog i moralnog obrazovanja djece u skladu s njihovim vlastitim uvjerenjima; i nijedna osoba ili grupa ne smiju biti natjerani da prime religijske instrukcije inkonzistentne sa njihovim uvjerenjem» (Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju, 1960., član 5.1b).

30 Roditelji moraju slati svoju djecu u one škole koje će obezbijediti njihovo katoličko obrazovanje. Ako ne mogu ovo učiniti, moraju osigurati pravo katoličko obrazovanje svoje djece van škole» (Codex Iuris Canonici, Can. 798).

31 Vijeće Evrope (1998.): Sažetak strazburskog slučaja – Zakon koji se odnosi na Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, str. 801.

32 U Sjedinjenim Državama «škole uživaju znatnu slobodu da oslobode pojedine učenike nastave koja je neprihvatljiva učeniku ili učenikovim roditeljima na religijskog ili drugoj osnovi po savjesti. Međutim, učenici generalno nemaju Federalno pravo da budu oslobođeni časova koji mogu biti inkonzistentni sa njihovim religijskim vjerovanjima ili prakticiranjima» (Religijsko izražavanje u javnoj školi, Ministarstvo obrazovanja SAD, 1998.). Škole također treba da oslobode učenike koji ne žele da učestvuju u sekularnom aspektu religijskih praznika (Religija u javnim školama: Zajednička izjava sadašnjeg zakona, 1995., str. 4).

- 33 McLaughlin, T.H. (1984.): «Roditeljska prava i religijski odgoj djece», *Journal of Philosophy and Education*, izdanje 18, str. 75-83.
- 34 Richard, Y. (1990.): «L'enseignement de la religion dans les écoles d'état en Iran». U: Williame, J.P., *Univers scolaires et religions*, Cerf, Paris, str. 87.
- 35 Pajer, F.: «L'insegnamento della religione in Europa all'inizio degli anni 90". U: Pajer, F. (1991.): *L'insegnamento scolastico della religione nella nuova Europa*, *Elle Di Ci*, Leumann, Torino, str. 452.
- 36 Peters, R.S. (1980.): *Etika i obrazovanje*, George Allen and Unwin, London, str. 203.
- 37 Jensen, T. (1998.): «Religijsko obrazovanje i sekularna država», Konferencija o «Religijskoj slobodi i novom mileniju», Berlin.
- 38 Debray, R. (2002.): *L'enseignement religieux dans l'École laïque*, Odile Jacob, Paris.
- 39 Martinez López-Muñiz, J.L. (2003.):»Religija kao obavezni predmet u državnim školama», prema Morange, J.:»*L'enseignement religieux dans les établissements scolaires publics en France*», u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruž, 18-21. decembar 2003., str. 7.
- 40 Martinez López-Muñiz, J.L. (2003.): «Religija kao obavezni predmet u državnim školama», u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruž, 18-21. decembar 2003., str. 6.
- 41 Unija poštuje i nema predrasude prema statusu pod nacionalnim zakonom crkve i religijska udruženja ili zajednice u zemljama članicama. Unija jednako poštuje status filozofskih i nevjeroispovijednih organizacija. Priznajući njihov identitet i njihov specifični doprinos, Unija će održavati otvoren, transparentan dijalog sa ovim crkvama i organizacijama (članak 51.1).
- 42 Jackson, R. (2004.): *Ponovno razmišljanje o religijskom obrazovanju i pluralnosti*, *Issues in Diversity and Pedagogy*, Falmer Press, London.
- 43 Schreiner, P. (2001.):»Različiti pristupi – zajednički ciljevi? Tekući događaji u religijskom obrazovanju u Evropi», u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): *Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja*, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREE i Comenius-Institut, *Protestan Centre for Studies in Education*, Münster, str. 97.
- 44 Ibid., str. 95.
- 45 Ibid., str. 97.
- 46 Jensen, T. (1998.):»Religijsko obrazovanje i sekularna država», Konferencija o «Religijskoj slobodi i novom mileniju», Berlin.
- 47 Schreiner, P. (2001.): «Različiti pristupi – zajednički ciljevi? Tekuća događanja u religijskom obrazovanju u Evropi», u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): *Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi iz obrazovanja i religijskog obrazovanja*, u ime Koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREE i Comenius-Institut, *Protestan Centre for Studies in Education*, Münster, str. 97.
- 48 Ibid., str. 98.
- 49 Ibid., str. 97.
- 50 Ibid., str. 97.
- 51 Vidi bilješku 6.

52 Ovo ne znači ni da Vijeće Evrope vrednuje religiju uglavnom kao negativnu i opasnu stvar koja može ugroziti demokraciju ni da je vjeroispovijedno organizirano religijsko obrazovanje uvijek štetno promoviranju tolerancije i međureligijskog razumijevanja. To znači da Vijeće Evrope ne vidi postojeće modele religijskog obrazovanja u javnim školama kao zadovoljavajuće.

53 Martinez López-Muñiz, J.L. (2003.): «Religija kao obavezni predmet u državnim školama: Zakonska i komparativna analiza», u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruž, 18-21. decembar 2003., str. 7.

54 Vrhovni sud Sjedinjenih Država je ovo izjavio kroz suca Clark, T.C. (Abington v. Schempp), James E., Jr. Wood: «Religija i obrazovanje u američkim odnosima crkva – država», u: James E., Jr. Wood, (1984): Religija, država, i obrazovanje, Baylor University Press, Waco, str. 36.

55 Spinder, H. (2001): Školsko obrazovanje i sloboda religije, u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREE i Comenius-Institut, *Protestant Centre for Studies in Education*, Münster, str. 88.

56 Gundara, J. (2000.): Religija, ljudska prava i interkulturološko obrazovanje u: Inerkulturološko obrazovanje, izdanje 11, broj 2, str. 128-136.

57 Haynes, C., Thomas, O. (2001.): Pronalaženje zajedničkog stajališta: Vodič za religijske slobode u javnim školama, objavljen od strane First Amendment Center, Nashville.

58 UN Deklaracija o eliminaciji svih oblika intolerancije i diskriminacije na osnovu religije i vjerovanja, članak 13.

59 Spinder, H. (2001): Školsko obrazovanje i sloboda religije, u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREE i Comenius-Institut, *Protestant Centre for Studies in Education*, Münster, str. 87.

60 Kirkpatrick, J. R.: «Javne škole i američko naslijeđe religijske slobode i religijskog pluralizma», u: James, E., Jr. Wood, (1984.): Religija, država, i obrazovanje, Baylor University Press, Waco, str. 119-120.

61 Jackson, R. (2004.): Ponovno razmišljanje o religijskom obrazovanju i pluralnosti, *Issues in Diversity and Pedagogy*, Falmer Press, London.

62 Religijsko izražavanje u javnim školama: Izjava o principu, U. S. Department of Education, 1988.

63 Ibid.

64 Ibid.

65 Ibid.

66 Ibid.

67 Russo, C. J. (2003.): Molitva i religijska aktivnost u američkim javnim školama», u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruž, 18-21. decembar 2003., str. 15-16.

68 *Journal official*, str 15 578.

69 Ovo ne poriče da «određene vrste religijskih škola ne bi nastojale da uhvate učenike u određenu viziju dobra, nego da pruže specifičnu polaznu tačku s koje će njihova potraga za autonomnim djelovanjem nastaviti» (McLaughlin, T. H. (1992.): «Državljanstvo, raznolikost i obrazovanje,» str. 123.

70 Dwyer, J. G. (2001.): Religijske škole protiv prava djece, Ithaca, Cornell University Press.

72 Možemo također naći slične interpretacije u nekim drugim crkvenim dokumentima:» Kao oni koji su primarno odgovorni za obrazovanje svoje djece, roditelji imaju pravo da izaberu školu za njih koja odgovara njihovim vlastitim uvjerenjima. Ovo pravo je osnovno. Koliko god je to moguće, roditelji imaju dužnost da izaberu školu koja će im najbolje pomoći u njihovoj zadaći kršćanskih edukatora. Javne vlasti imaju dužnost da garantiraju ovo roditeljsko pravo i da osiguraju konkretnu uvjete za to» (Katehizam katoličke crkve, 1994., str. 2229.). «Roditelji moraju imati pravu slobodu u svom izboru škola. Iz ovog razloga oni vjerni Kristu moraju paziti da civilno društvo prizna ovu slobodu roditelja i, u skladu sa zahtjevima distributivne pravde, da im čak pruže pomoć» (Codex Iuris Canonici, Can. 797.).

73 Roditelji imaju pravo da «odaberu, između komparativnih škola, školu u kojoj će njihova djeca dobiti željenu obuku» (I. 7. 2). I «ne može biti dužnost države da preporuči ili da prednost ni vjerskoj školi uopšte ni školi određene vjere, niti država može davati takve preporuke ili davati prednost nevjeroispovjednom obrazovanju» (ibid. , I. 7. 3), nego «svakom djetetu mora biti ponuđena mogućnost pohađanja škole koja ne daje prednost specifičnim religijskim ili filozofskim vjеровanjim u svom obrazovanju i poučavanju» (ibid., I. 7. 2).

74 «Unatoč ovome, međutim, od slobodno osnovanih škola će se zahtijevati da naprave određeni vlastiti doprinos kao dokaz njihove vlastite odgovornosti i kao sredstvo podrške svom nezavisnom statusu» (ibid., I. 9. 2).

75 Meredith, P. (1992.): Vlada, školovanje i zakon, London, Routledge; i Heymanns, C., Verlag, K. G. (1985.): Sažetak strazburškog slučaja – zakon u vezi sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, 1985, izdanje 5. Keln, Berlin, Bon, Minhen.